

MOSLIMS

begrip

CHRISTENEN

APRIL 1999
JAARGANG 25 nr. 2

*multi
culturele
geestelijke
verzorging*

begrip

BUREAUS VOOR ONTMOETING MET MOSLIMS

Rooms-Katholieke Kerk in Nederland: Drs. L. van Oers, Bureau ROMC/Cura Migratorum
Luybenstraat 17, 5211 BR 's-Hertogenbosch. Tel. (+31) 073-6145159

Rooms-Katholieke Kerk in België: S. Lambregs, pr.

Kasterstraat 19, B-3600 Genk, België. Tel. (+32) 089-352 883

Nederlands Hervormde Kerk: J.Folbert.

Gereformeerde Kerken in Nederland: Drs. C. van 't Leven,

Bureau 'Ontmoeting met Moslims' SoW, Postbus 203, 3830 AE Leusden.

Tel. (+31) 033-4960327/328/329: Fax. (+31) 033-4948707

REDACTIE:

M. van den Boom (eindredactie)

J. Folbert

S. Lambregs

N. Landman

C. van 't Leven (kernredactie)

A. Mulder

L. van Oers (kernredactie)

G. Speelman

K. Steenbrink

P. Valkenberg

e-mail: sowom@gkn.nl

Abonnementen:

f 30,- / 600 Bfrs per jaar (5 nummers)

Losse nummers: f 6,50 / 120 Bfrs

Giro 4300211 tnv Begrip/Cura Migratorum

België: Kredietbank 453-0258581-69

tnv Begrip, Kasterstraat 19, 3600 Genk

Abonnementen kunnen elk gewenst moment ingaan en worden automatisch verlengd tenzij vier weken voor het begin van het nieuwe kalenderjaar opgezegd.

Uitgever, redactie en administratie:

'Cura Migratorum'

Luybenstraat 17

5211 BR 's-Hertogenbosch

Tel. (+31) 073-6145159

Fax. (+31) 073-6131175

Advertentietarieven op aanvraag.

Voor het overnemen van artikelen is toestemming van de uitgever nodig.

Op Internet te raadplegen als:

http://onderwijs.efa.nl/levonet/begrip_moslims_christenen

Tekeningen: F. Kalb

MULTICULTURELE GEESTELIJKE VERZORGING IN ZORGINSTELLINGEN

Patiënten in zorginstellingen vormen een goede afspiegeling van de samenstelling van de Nederlandse bevolking. Al jaren is een aantal mensen bezig de gezondheidszorg te multiculturaliseren. Ze proberen de gezondheidszorg toegankelijk te maken voor patiënten met verschillende achtergronden. Het is een proces dat langzaam verloopt. Binnen zorginstellingen zijn christelijke geestelijke verzorgers geroepen samen met pandits en imams na te denken over kwalitatieve zorg aan alle patiënten. Het Utrechts Medisch Centrum (UMC, voorheen AZU/WKZ) startte in 1996 een project Multiculturele Geestelijke Verzorging in samenwerking met de overheid. Op 3 maart j.l. werd dit project afgesloten met een congres. In dit nummer leest U over de proces-gang van het project van drs. Ari van Buuren, hoofd dienst geestelijke verzorging in het UMC. Dr. Arslan Karagül, die bij het project betrokken was als imam en onderzoeker, geeft zijn ervaringen weer als ook de resultaten van het onderzoek. Imam Abdullah Haselhoef verwoordt in een interview zijn bevindingen als imam in het psychologisch centrum 'Parnassia' in Den Haag.

INHOUDSOPGAVE BEGRIP APRIL 1999 JAARGANG 25 NR.2

<i>Het Islamitisch-Christelijk Leerhuis Godsdienst is evenwicht bewaren (Wiel Eggen)</i>	46
<i>Multiculturele geestelijke verzorging in zorginstellingen, een ijsbrekertje (Ari van Buuren)</i>	49
<i>Dr. Arslan Karagül: onderzoeker en imam in het project multiculturele geestelijke verzorging (Arslan Karagül)</i>	55
<i>Geestelijke verzorging in multicultureel perspectief (Josien Folbert)</i>	58
<i>Tussen talisman en kompasnaald (Ane Mulder)</i>	61
<i>Tussen vaccinatie en fascinatie (Ari van Buuren)</i>	66
<i>Moslims in Europa</i>	73
<i>Boeken</i>	86
<i>Evenementen en ontmoetingen</i>	93

Godsdienst is evenwicht bewaren

Wiel Eggen

Godsdiensten wordt vaak verweten dat ze niet helder en soms zelfs dat ze tegenstrijdig zijn. Zowel moslims als christenen horen dit verwijt regelmatig. En niet geheel ten onrechte. Want niet alleen zondigen gelovigen vaak tegen hun religieuze beginselen; maar ook zit er in elke godsdienst een wezenlijke tegenspraak, die we moeten onderkennen, zonder er nerveus over te worden. Vooral als moslims en christenen met elkaar in gesprek zijn, moeten ze zich goed realiseren dat een bepaalde tegenstrijdigheid tot het wezen van de godsdienst behoort.

Om dit na te gaan, bekijken we eerst een opvallende overeenkomst tussen twee teksten uit de Koran en de Bijbel. In de tweede soera (vers 106) zegt Allah dat Hij soms een openbaring (*ayat*, vers) zal herroepen en vervangen door een betere. Hoewel dit nu vooraan in de Koran staat, was het van oudsher bekend dat deze tweede soera een latere openbaring is uit de tijd dat Mohammed in Medina leefde. En velen hebben die tekst 2:106 daarom als een verwijzing gezien naar de omstrede kwestie van de "Satanische verzen" (in 53:19-23), waar de verering van de drie godinnen Lat, Uzza, Manat eerst toegestaan leek, doch later herroepen werd als een duiwelse vergissing (zoals 22:51 dat uitlegt). Maar het gaat feitelijk om iets veel belangrijkers. Dat we beter begrijpen als we de woorden van Jezus ernaast leggen, die zegt gekomen te zijn niet om de wet (de Torah) af te schaffen, maar om hem tot vervulling te brengen (zie Mt 5:17-18 en vergelijk de Korantekst 3:50). Want Gods woord ligt altijd iets voorbij wat woorden kunnen uitdrukken.

Een kerngedachte die de Bijbel en de Koran samen delen is dat Gods openbaring in een steeds meer volmaakte vorm tot de mensen is gekomen via een opeenvolging van profeten. In de drie

religies van de Abraham-traditie zijn alle schriftgeleerden het daarover eens: naargelang de situatie erom vroeg, heeft God op een steeds meer toegespitste wijze gesproken via zijn profeten. Zowel bij christenen als moslims, heeft dit in de exegese tot het inzicht geleid dat een tekst uitgelegd moet worden met het oog op de situatie waarin hij werd geopenbaard. In het Arabisch heet dat de *asbab-al-nusul*. Hoewel deze overeenstemming in tekstuitleg en in visie op de geschiedenis van de openbaring al een stevige basis vormt voor wederzijds begrip, denk ik dat we nog een heel belangrijke stap verder kunnen gaan, als we naar de aard van de religie zelf kijken. Zoals ik zei, hoeft tegenstrijdigheid in religieuze zaken niet negatief te zijn, want die hangt samen met een wezenstrek van godsdienst. Door elke godsdienst loopt er als het ware een interne breuk- oftewel scheidingslijn. We denken aan het vers uit de Brief aan de Hebreeuwen (4:12) over Gods woord dat binnenglijdt door de voegen tussen geest en ziel, tussen bot en merg. Om godsdiensten te begrijpen moeten we die breuklijnen op het spoor komen, en zien hoe God ze gebruikt om Zijn woord verstaanbaar te maken.

Om dit te verduidelijken, wil ik eerst een schokkend voorbeeld aanhalen. Van

jongs af heeft het me getroffen dat christenen, die zo'n zware nadruk leggen op het geloof dat Jezus het mensgeworden Woord van God is, zijn naam zo vaak op stuitend nonchalante wijze als een krachtterm gebruiken. Ik begreep heel goed hoe schokkend dat is voor moslims die in feite precies het tegengestelde doen. Want, hoewel de Koran onderstreept dat Mohammed enkel een mens is, is er een sterke moslim traditie om zijn naam met de grootste eerbied uit te spreken en steeds een heilwens gebruiken (die men ook op Jezus toepast). Deze namen oneerbiedig gebruiken stellen moslims gelijk met godslastering, waarop de doodstraf staat. En met de komende eeuwwisseling in gedachte zou men ook eens kunnen nagaan met welk verschil de geboorte van Jezus en van Mohammed gevierd wordt, gelet op het verschil in de theologische visie op die twee gebeurtenissen. Deze twee tegenstrijdigheden hebben me heel lang bezig gehouden, totdat ik begon in te zien dat er meer van zulke breuklijnen in de religies waren.

Alvorens naar enkele andere breuklijnen te kijken, teken ik aan dat de religieuze leiders die zaken natuurlijk afkeuren. Vloeken wordt veroordeeld en hetzelfde geldt voor de commercie bij kerst. Van hun kant hameren moslim leiders erop dat men Mohammed niet tot een soort Godzoon mag maken. Maar de tendens onder het volk is niet onbelangrijk als we willen begrijpen welke rol godsdienst in het leven vervult. Van dit soort breuklijnen zijn er talloze aan te wijzen in alle tradities. Ik beperk me hier tot nog twee voorbeelden in de vergelijking tussen Islam en Christendom. Ze betreffen de persoon van Jezus en de geloofsgemeenschap die in beide tradities op een merkwaardig tegenstrijdige manier benaderd worden. Om elkaar beter te begrijpen, moeten we die breuklijnen zonder vooroordelen kunnen erkennen, want zoals gezegd horen ze tot het

wezen van de godsdienst.

Vaak heet het voornaamste verschil tussen deze twee religies erin te bestaan dat christenen een middelaar tussen zichzelf en God aannemen, namelijk Jezus, die werkt door middel van de kerkelijke prediking en sacramenten. De Islam daarentegen zou er de nadruk op leggen dat ieder individu zelf in het reine moet komen met God en enkel beoordeeld wordt op zijn eigen daden. Merkwaardig is nu dat in de praktijk de *ummah*, de geloofsgemeenschap voor moslims zo sterk telt, waar de christenen zich eigenlijk opstellen als losse individuen, en de kerk louter als een (al dan niet) nuttig instituut zien. Hoe kan een individualistische leer in de Koran tot die saamhorigheid leiden, terwijl de bemiddeling door de kerk bij christenen voert tot een individualistische beleving van de sacramenten? Dat is niet enkel een vraag voor sociologen. Ons kan ze helpen de kern van godsdienst beter te begrijpen. Laten we nog een ander voorbeeld nemen uit de tallozen die er voor het oprapen liggen: de persoon van Jezus, die de moslims even zeer hoogachten als de christenen. Waar de eretitel van 'zegel der profeten' aan Mohammed gegeven wordt, verwijst men vaak naar Jezus als 'zegel van heiligheid' en 'zegel van de tijd'. Het laatste slaat op het geloof dat hij als Messias het einde der tijd komt bezegelen en het eeuwig Godsrijk inluiden. Het andere is iets moeilijker te vatten en houdt verband met hoe hij in de Koran beschreven wordt. Christenen storen zich soms aan de grote nadruk die de Koran legt op de wonderwerken, omdat zij vinden dat Jezus' speciale relatie tot God wezenlijk op een ander vlak lag, namelijk in de macht om de zonde en dood te overwinnen. Wat ons echter boeit is niet dat die twee feitelijk minder ver uit elkaar liggen dan men denkt, maar vooral dat deze accentverschillen in beide gevallen de kern van de eigen boodschap lijkt te weerspreken. Moslims geloven niet in

wat christenen erfzonde zijn gaan noemen, want ze stellen dat de wereld Gods schepping is, waaraan geen enkele menselijk fout of misstap iets kan veranderen: de materie is geen gevallen of bedorven zaak, maar Gods eigen handwerk. Hiertegenover blijven christenen van mening dat de mens vanaf het begin (vanaf Adam) een wig gedreven heeft in de zuiverheid van die schepping, en dat die ontarding ongedaan moest worden gemaakt. Nu zou men denken dat christenen er de nadruk op zouden gaan leggen dat Jezus boven de normale wetten van de materie uitsteeg; maar sinds de vroege christentijd zijn ze steeds huiveriger geworden om over wonderen te praten. Aan de andere kant zien we moslims dat aspect juist benadrukken, als zou Jezus (ogenschijnlijk) boven de wetten van Gods schepping uitstijgen. Een interessante paradox.

De vraag is nu of godsdiensten zichzelf echt intern tegenspreken. Ja en neen. Zoals we in het begin zeiden, is elke openbaring, als Godswoord, gericht tot een specifieke situatie. Dat is waarom de *asbab-al-nusul* zo belangrijk is voor elk serieus nadenken over godsdienst. Maar, als zo'n openbaring een bepaalde zaak duidelijk wil maken is het onvermijdelijk dat andere aspecten onderbelicht blijven. Ze worden wel niet vergeeten, en de openbaring is in die zin niet kortzichtig of eenzijdig; maar ze smeuken als het ware in het onderbewuste. En het is de geloofsbeleving van de grote geloofsgemeenschap die deze aspecten op een onorthodoxe wijze naar voren haalt om een scheefgroei te voorkomen en het evenwicht te herstellen. Zonder die breuklijnen en tegenstrijdigheden wordt de godsdienst fanatiek. Ze zal dan geen vragen meer toelaten. En de samenleving zou daar groot nadeel van ondervinden. We kunnen zelfs stellen dat de voornaamste rol van godsdienst erin bestaat om fundamentele vragen mogelijk maken zoals we nu zien opkomen: is de (kerkelijke) bemiddeling

van Gods genade wel het hart van de zaak; kan de figuur van Jezus niet tot menselijke proporties teruggebracht worden; is de wereld wel de ongeschonden schepping Gods; is de menselijke spreekbuis van Gods woorden en inzichten misschien toch iets meer dan Jan Alleman?

Godsdienst is meer dan een stel regel-tjes. Het is vooral de taak om constant te worstelen voor evenwicht in de wereld. In die zin kan men instemmen met hen die de Godsnaam in Soera 1 vers 2 lezen als: Heer van de geleidelijke vervolmaking der wereld. Er is een goddelijke proces dat onnavolgbare wegen gaat in ieder van ons en ons vraagt waakzaam te zijn, maar zonder elkaar te beoordelen, te verketteren of zelfs te doden.

Rectificatie

In het vorige nummer van Begrip (nr.1 jrg.25 1999) is abusievelijk een stuk tekst weggevalen in het artikel over Averroës: blz.23 onderaan/overgang naar blz.24 ...commentaren van Averroës om hun *christelijke overtuiging scherper te maken. Averroës ziet de Ene als een abstracte idee. Hij ontkent dat God in een menselijke gedaante op aarde de mensen wijsheid kan brengen. In dit opzicht kwam de opvatting van Thomas van Aquino overeen met die van Averroës.*

Multi-culturele Geestelijke Verzorging in Zorginstellingen, een ijsbrekertje.

Ari van Buuren

Drs. Ari van Buuren, hoofd Dienst Geestelijke Verzorging in het UMC (AZU/WKZ) en projectleider schreef een verslag over de opzet van een project multiculturele geestelijke verzorging. Hieronder vindt u een verkorte weergave van het verslag.

1. Introductie

'*Ijsbrekertjes*': zo heten de foldertjes van het Bureau Voorlichting Gezondheidszorg Buitenlanders waarin de eerste woorden staan die nodig zijn voor contact met Turkse en Marokkaanse migranten. Ze worden omschreven als sociale contact-woorden, waarmee je de eerste stap kunt doen om het ijs van spanning, onzekerheid of onbekendheid te breken. Het is vrij gemakkelijk om elkaar 'goedendag', 'mèrhaba' of '-salaam alykoem' te wensen.

Ingewikkelder wordt het om humor of beeldspraak in een vreemde taal te verstaan. Onze imam van Turkse komaf was net in het AZU begonnen te werken, toen ik hem vertelde van deze ijsbrekertjes: hij vond dat maar een 'koude' typering...!

In ons project 'Multiculturele Geestelijke Verzorging in Zorginstellingen' (McGV) hebben we ervaren, dat het een kunst is om elkaars taal te leren verstaan. Elke taal weerspiegelt een bepaalde cultuur en religie, bepaalde normen en waarden. Binnen één taal verschilt de groepstaal al: per streek, per geloof, per tijd, per generatie, per groep. Taal weerspiegelt subcultuur! Uniek was het daarom zoals moslim patiënten voor het eerst in een Nederlandse zorginstelling hun wensen, verwachtingen en behoeften ten aanzien van islamitische geestelijke verzorging konden uiten. De discipline Geestelijke Verzorging in zorginstellingen moet zich gaan bezig houden

met **cultuurspecifieke zorgverlening**. Daarbij worden vragen gesteld naar het eigene van spiritualiteit, maar moet ook gezocht worden naar transculturele en interreligieuze samenwerking.

Dat is een verkenningstocht waarbij moslims, christenen, hindoe's en humanisten nauw op elkaar betrokken zijn. Het is een oefening in het verstaan van elkaars taal en elkaars zielentaal als autochtone Nederlanders en allochtone Medelanders, als katholieken en protestanten, als humanisten en moslims. Iets daarvan wordt weerspiegeld in dit onderzoeksrapport.

2. Probleemstelling

De Nederlandse samenleving maakt sinds de Tweede Wereldoorlog een spiritueel **veranderingsproces** door, gekenmerkt door secularisering, pluralisering en privatisering. De Geestelijke Verzorging is een integraal onderdeel geworden van de gezondheidszorg. Tegelijkertijd werd door de komst van de allochtone mensen de samenleving multi-religieuzer. Bij veel allochtonen is de scheiding tussen religie, levenswijze en samenleving onbekend. Hoe kan de Geestelijke Verzorging adequaat reageren op nieuwe vragen waarbij communicatie en humaniteit voorop blijft staan? Hoe kunnen geestelijk verzorgers uit de verschillende godsdiensten hierbij betrokken worden en een visie ontwikkelen die aansluit bij de vragen van moslim- en hindoe patiënten?

3. Doelstelling

Het project 'Multi-culturele Geestelijke Verzorging' in het AZU beoogde integratie van allochtone geestelijke verzorging (AGV) in het zorgaanbod. Daartoe nam het AZU een imam in dienst.

4. Aanleiding

4.1 Ontwikkelingen in het AZU

In het AZU startte men reeds eind 70-er jaren met het exploreren van mogelijke innovaties in de zorg voor buitenlandse patiënten. In 1980 publiceerden Toos Bedeaux en Guido van der Zijde het rapport 'Psychosociale hulpverlening aan Turken en Marokkanen in het ziekenhuis'. Het rapport inventariseert knelpunten in de hulpverlening aan allochtonen in het AZU. Bij dit onderzoek staat met name het maatschappelijk werk centraal. Er wordt aangedrongen op interdisciplinaire samenwerking op de afdelingen ter verbetering van onderlinge communicatie, maar de dienst geestelijke verzorging wordt niet genoemd. Ook is er nauwelijks sprake van de islam of de Koran. De AZU-hulpverleners hebben wel vooroordelen zoals: de islam veroorzaakt een fatalistische levenshouding. Dit rapport bracht een versnelde bewustwording teweeg. In 1981 werd een interdisciplinaire werkgroep 'Hulpverlening aan Buitenlandse patiënten in het AZU' opgericht. Ook de Dienst Geestelijke Verzorging (DGV) nam hieraan deel.

In 1983 verschenen de 'Eindadviezen m.b.t. buitenlanders in het ziekenhuis', waarin ook aandacht is voor religieuze voorzieningen rond gebed, geestelijke verzorging, feestdagen, besnijdenis, aflegrituelen en bandopnames van Koranteksten en religieuze voorschriften. In het AZU werden maatregelen geëffectueerd mede met het oog op religieuze plichten en gebruiken.

Dr. I. Delawi werd als consultant-arts aangetrokken voor buitenlandse patiënten. De DGV ging meer voorlichting

verzorgen en bouwde een adressenbestand op om in acute situaties een imam op te kunnen roepen. In de 'Eindadviezen' ging men er van uit, dat de mogelijkheid vrijwel uitgesloten zou zijn om een geestelijk verzorger te vinden die voor alle moslims acceptabel zou zijn.

De 'Eindadviezen' werden op een landelijk symposium 'Buitenlandse patiënten in het ziekenhuis. Praktijk en beleid' in 1985 gepresenteerd.

Staatssecretaris van der Reijden van Volksgezondheid zegde geen extra budgettaire faciliteiten toe voor de opvang van buitenlandse patiënten, omdat het meer een kwestie van mentaliteit is dan van geld om de opvang in ziekenhuizen op te zetten.

Pastor en architect Jack de Valk sprak "als westerling die uiteindelijk concludeert dat: zolang er geen *pastoraal en inter-Islamitisch-oecumenisch ingestelde imams* te vinden zijn, zullen ze in westerse ziekenhuizen niet mee kunnen functioneren met de geestelijk verzorgers".

4.2 Ontwikkelingen vanuit de Nationale Ziekenhuisraad (NZR) en de Nederlandse Zorgfederatie (NZf)

Binnen de NZR achtte men het reeds in 1987 denkbaar, dat van een pluriform aanbod van geestelijk verzorging in de nabije toekomst vertegenwoordigers van andere religieuze of levensbeschouwelijke stromingen (dan de joodse, de christelijke en humanistische, AvB) deel zullen gaan uitmaken".

In 1993 werd het congres 'Kleur bekenen. Een veranderende geestelijke verzorging in een multi-culturele gezondheidszorg' georganiseerd. In dit congres, dat een jaar na de ramp met het El Al-vliegtuig plaatsvond, werd gerefereerd aan deze gebeurtenis. "Toen kwam aan het licht dat het anders zijn ook een gevolg heeft voor de wijze van hulpverlening". Een beoogd regionaal netwerk waarop zorginstellingen zich konden abonneren kreeg echter geen gestalte.

4.3 Ontwikkelingen bij de overheid

De overheid heeft zich vanaf 1988 positief uitgelaten over geïntegreerde geestelijke verzorging. In de Kwaliteitswet zorginstellingen (1996) werd geestelijke verzorging opgenomen. In februari 1998 heeft de minister van VWS zich bereid verklaard om "voor een periode van vijf jaren een helpdesk te ondersteunen die tot taak heeft de zorgsector te stimuleren tot een evenredige geestelijke verzorging voor alle groeperingen en behulpzaam te zijn bij het aantrekken van allochtone geestelijke verzorgers".

4.4 Ontwikkelingen binnen de Vereniging voor Geestelijke Verzorging in Zorginstellingen (VGVZ)

In 1994 schreef het ministerie van VWS alle zorginstellingen aan met het ver-

en pandit Attry Ramdhani werden aangesteld.

Het AZU voerde vanaf 1994 verkennende gesprekken over een onderzoek naar de noodzaak en het realiseren van McGV in het ziekenhuis

Het *Academisch Ziekenhuis VU* verbond dr. Arslan Karagül aan het Pastoraal Centrum in 1995

Het *Haags islamitisch platform SHIP* en het *hindoe platform SSP* namen het initiatief tot overleg over geestelijke verzorging van patiënten uit hun kringen in de ziekenhuizen. Uit een overleg met enkele pastores kwamen o.a. de eerste concept-functiebeschrijvingen van moslim- en hindoe geestelijk verzorgers voort.

Tegen deze achtergronden voerde het bestuur van de VGVZ een oriënterend

zoek om deskundigheidsbevordering met het oog op vragen van patiënten uit minderheidsgroepen en het verlagen van drempels voor minderheden.

Vier zorginstellingen namen initiatieven: 'Rosenburg', Haags centrum voor psychiatrie en psychogeriatricie (nu 'Parnassia'). Imam Abdullah Haselhoef

gesprek met Karagül. Daarnaast werd er binnen de VGVZ een commissie Multiculturele Geestelijke Verzorging opgericht. Uit een enquête (1996) bleek dat er nog nauwelijks sprake was van een structurele aanpak in zorginstellingen in de richting van multiculturele geestelijke verzorging.

In oktober 1996 ging het pilot-project in het AZU van start, waarbij ook de VGVZ betrokken was.

5 Opzet van het AZU-pilotproject McGV

5.1 Eerste onderzoeksproject-opzet

Door ervaring werd duidelijk dat het ad-hoc oproepsysteem van allochtone geestelijk verzorgers niet werkte. Een aantal redenen is hiervoor te noemen: dit systeem was niet structureel ingebouwd in het zorgaanbod; aan randvoorwaarden, zoals financiële, kon nauwelijks worden voldaan en er was geen kwaliteitstoetsing vanuit de organisatie mogelijk.

Op basis van deze gegevens en de resultaten van eerder genoemde congressen werd een projectvoorstel ingediend bij het ministerie van VWS. Met dit project beoogde men een integratief model van Multiculturele Geestelijke Verzorging te ontwikkelen. Er werden vier uitgangspunten geformuleerd:

Multiculturele Geestelijke Verzorging dient geïntegreerd te worden in de totale zorg;

Allochtone Geestelijke Verzorging dient behartigd te worden door eigen mensen;

Allochtone geestelijk verzorgers dienen te voldoen aan de kwaliteitseisen van Nederlandse zorginstellingen;

De identiteit van een Multiculturele Geestelijke Verzorging dient ontwikkeld te worden.

5.2 Benoeming van een imam

Toch bleek het ministerie deze projectbeschrijving onvoldoende te vinden om subsidie te verlenen. De overheid miste een eigen engagement en investering van de zorginstelling. Na een nieuw overleg ontstond het inzicht dat de route naar geïntegreerde multiculturele geestelijke verzorging korter en minder vrij-

blijvend moest zijn, maar wel zorgvuldig. Wellicht kon worden gedacht aan de aanstelling van een imam.

Op basis hiervan besloot de Raad van bestuur van het AZU in overleg met de dienst geestelijke verzorging in mei 1996 te investeren in de aanstelling van een imam. Dr. Arslan Karagül werd benoemd als onderzoeker en imam.

5.3 Doelstelling van het project

Het project beoogt integratie van allochtone geestelijke verzorging binnen het zorgaanbod ten behoeve van kwaliteitsverbetering daarvan. Dit betreft een landelijke problematiek, waarvoor het AZU een pilot-onderzoekspek biedt.

Het gaat hierbij om het exploreren van noodzaak en effecten van multiculturele geestelijke verzorging: aan welke voorwaarden tot integratie moeten zowel zorginstellingen als allochtone geestelijk verzorgers voldoen? Waar liggen drempels in de wederzijdse communicatie en kennis?

Welke veranderingsprocessen moeten geëntameerd en gestimuleerd worden?

Het moge duidelijk zijn dat dit project niet alleen een unieke voortrekkersfunctie te vervullen heeft zowel binnen de directe patiëntenzorg als binnen het minderhedenbeleid, maar ook gezien de nauwe verwevenheid van allochtone religie met cultuur en maatschappij.

Om het project goed te onderbouwen en een landelijke uitstraling te geven is er gebruik gemaakt van de kennis van academische opleidingsinstituten, de Raad van kerken, het VGVZ-bestuur en het Convent Geestelijk Verzorgers Utrecht e.o. in zorginstellingen en natuurlijk de moslim- en hindoe achterban.

5.4 Projectgroepen

Voor de begeleiding van het project zijn drie projectgroepen gevormd: de lande-

lijke stuurgroep (LSG); de AZU-begeleidingscommissie(ABC) en de werkgroep identiteit, ambtelijkheid en professionalisering (IAP).

De LSG kreeg als opdracht een landelijk symposium voor te bereiden, waarin de uitkomsten en aanbevelingen van het hele project worden gepresenteerd. Deze projectgroep was samengesteld uit: een externe deskundige van de Nederlandse Ziekenhuisfederatie, vertegenwoordigers van de Raad van Kerken en het VGVZ-bestuur; een teamlid van de dienst geestelijke verzorging, een islamoloog en vertegenwoordigers van landelijke moslim- en hindoe organisaties,

De multidisciplinaire werkgroep ABC heeft als invalshoek een optimale zorg voor patiënten, afkomstig uit de multiculturele samenleving. De imam rapporteert primair over zijn werkzaamheden, de ABC evalueert deze en redigeert een eindverslag.

De werkgroep IAP is nodig, omdat integratie van allochtone geestelijke verzorging zowel vergelijkbaar als anders zal zijn dan joodse, christelijke en humanistische geestelijke verzorging. In dit nummer van Begrip wordt beschreven met welke onderwerpen de werkgroep zich heeft bezig gehouden.

6 De procesgang van het project: enkele accenten

6.1 Organisatorische accenten

Een belangrijke ervaring om te noemen is dat het project multiculturele geestelijke verzorging een **groeiproject** bleek te zijn. Gedurende het project vonden al zorgverbeteringen plaats. De consultatieve functie van de imam bleek zeer evident, wat ook zichtbaar is in de beschrijvingen van het onderzoek en van de dynamiek rond de multiculturele verzorging in het AZU. De structuur van de projectgroepen heeft goed gewerkt, omdat verschillende gremia vertegenwoordigd waren. Er konden dwarsverbindingen worden gelegd, waardoor

diverse deskundigheden, religies en disciplines konden meedenken.

Uit de voorgeschiedenis kan geleerd worden dat het noodzakelijk is dat de zorg voor allochtone patiënten in al haar aspecten dient verankerd te worden en niet afhankelijk is van enkele goedwillende personen. Daarom moet ook het personeelsbeleid multicultureler worden.

6.2 Accentueringen qua anticipatie en emancipatie

Tijdens het project en door zijn uitstraling informeerden enkele zorginstellingen naar het hoe en wat van de realisering van multiculturele geestelijke verzorging. Er zijn nu op 6 locaties 5 imams werkzaam. De ziekenhuispanidit, werkzaam in Parnassia, werd ook in het Westeindeziekenhuis aangesteld.

Op grond van mijn studiereis naar Marokko (zie artikel 'Tussen vaccinatie en fascinatie') ben ik tot de conclusie gekomen dat er ook onder allochtone geestelijk verzorgers **groeende differentiatie** nodig is. Daarbij valt te denken aan: Turkse imams, Marokkaanse imams, Nederlandse imams, maar ook vrouwelijke moslim geestelijk verzorgers.

Ook vond er tijdens het project anticipatie plaats op toekomstige ontwikkelingen. De imam van Parnassia werd toegelaten tot een Klinisch Pastorale Training. Daarnaast worden er discussies gevoerd over categoriaal (bijv. de imam in het AZU bezoekt alleen de moslim patiënten) en territoriaal (bijv. de panidit in Parnassia bezoekt alle patiënten van een afdeling - ongeacht de achtergrond van de patiënt) werken.

6.3 Principiële accenten

Het project multiculturele geestelijke verzorging beoogde een specifieke bijdrage ter verbetering van de zorg voor moslims en hindoes in zorginstellingen. De komst van de imam in het AZU bracht een aantal veranderingen, zorgverbeteringen en bewustwording op gang. Dit brengt me tot een tweetal

vakinhoudelijke accentueringen.

Levensbeschouwelijke registratie is in het AZU in principe heringevoerd. Veel ziekenhuizen hebben dit afgeschaft op grond van hun interpretatie van de Wet Persoonsregistratie. De inspecteur gezondheidszorg aan minderheden liet dit juridisch uitzoeken. Het bleek dat het wél is toegestaan mits de betrokken patiënt daarmee akkoord gaat. Dit kan zeker voor de allochtone patiënt een adequatere zorgverlening bevorderen, maar is dat eigenlijk niet goed en nodig voor iedereen? Het geeft inzicht in de totale psycho-sociale kaart van de patiënt. Bij het vragen naar levensbeschouwing wordt in feite de vraag gesteld naar normen, waarden en zingeving van de patiënt. Het schijnbaar marginale kan dan in zijn basaleiteit naar voren komen. Op die manier kan het vragen naar levensbeschouwing een 'helend' instrument worden. In impasses en crisissen als bij patiënten en stervenden kan **spiritualiteit** expliciet gestalte krijgen.

"Aandacht vragen voor het belang van spiritualiteit in het ziekenhuis betekent zoeken naar een humane zorg, waarin niet alleen een gerichtheid is op genezing van lichamelijke gezondheidsproblemen, maar waarin ook ruimte is en plaats wordt gemaakt voor geestelijke bewustwording en persoonlijke groei die bijdraagt aan een geestelijk genezingsproces." (Marijke Prins, Spirituele zorg in het AMC). Binnen de ziekenhuiscontext en de multiculturaliteit is het van belang dat er ruimte is voor het hanteerbaar maken van waarden, normen en zingeving. De overheid en de inspectie achten dit ook meer en meer van belang.

Kan de multiculturele geestelijke verzorging niet een ijsbrekertje zijn om culturen en subculturen met elkaar in verbinding te brengen?

Dr. Arslan Karagül: onderzoeker en imam in het project multiculturele geestelijke verzorging

Dr. Arslan Karagül

Als laatste spreker van het ochtendprogramma tijdens het symposium presenteert A. Karagül de onderzoeksresultaten van het project multiculturele geestelijke verzorging. Hij was erbij betrokken als onderzoeker en imam. "Het is voor mij een bijzondere ervaring geweest om de afgelopen jaren als onderzoeker en imam in het AZU te werken. Ik bezocht patiënten en overlegde met collega-geestelijk verzorgers, met artsen, verpleegkundigen en andere ziekenhuismedewerkers."

Resultaten van het onderzoek onder patiënten

- Twee enquêtrices hebben 105 patiënten ondervraagd. De meeste patiënten zijn afkomstig uit Turkije en Marokko. Nog niet de helft van de patiënten is bekend met de aanwezigheid van de moslim geestelijk verzorger. In de toekomst moet zijn (haar) aanwezigheid meer bekendheid krijgen.

- Op de vraag of moslim patiënten behoefte hebben aan geestelijke verzorging geven bijna alle ondervraagden een positief antwoord. Een bezoek van de imam wordt zeer op prijs gesteld.

- Patiënten verwachten van de imam: een gesprek (85%), controle op maaltijden (78%), antwoord op levensvragen (65%), Qur'an recitatie (55%), samen bidden (25%) en opvang van de familie (18%).

- Wat de maaltijden betreft zijn veel moslims wantrouwend: ze weten niet zeker of ze halal geslacht vlees krijgen en of de maaltijden voorbereid zijn volgens de islamitische voorschriften. Veel moslim patiënten hebben moeite met het voedsel dat ze voorgezet krijgen, maar dat is een kwestie van smaak. Hoewel er wel chinees-indische gerechten opgediend worden, zien moslim patiënten nooit een Marokkaanse soep of Turkse rijst. Juist voor patiënten is het van belang dat er geschikt en betrouwbaar voedsel is.

- Karagül heeft ondervonden dat een

gesprek belangrijk en noodzakelijk is. Vrouwen worden thuis vaak niet gehoord. Zo liet een vrouw - opgenomen in het ziekenhuis omdat ze van het balkon was gesprongen - een gedicht lezen dat ze zelf geschreven had:

Dag mijn stil-
zwijgen

Eindelijk is de
stille verbroken

Eindelijk is mijn
stem te horen

Eindelijk is de
schreeuw gehoord....

Daarnaast is het goed wanneer mensen hun wantrouwen kunnen uitspreken betreffende de medische behandeling tegen iemand die ze wel vertrouwen.

Door gesprekken met patiënten verandert het beeld van een imam ook: veel moslims denken dat een patiënt zal sterven als de imam op bezoek komt.

- Wat het eigene van islamitische geestelijke verzorging betreft verwoordt Karagül het als volgt:

“Familielieden zoeken inderdaad naar een imam òf na de geboorte van een kind òf vaak voor het doodgaan van een patiënt, wanneer ze dat vermoeden. Ze roepen in ieder geval een imam na het sterven om zorg te dragen voor de begrafenisceremonie. Voor mij en mijn werk is het belangrijkste de tussenfase: tussen geboorte en dood. Dàt is de fase voor het aanbieden van (islamitische) geestelijke verzorging. Daaraan zijn de meesten in de islamitische landen niet gewend, terwijl ze er wèl behoefte aan hebben. Zelf had ik ook geen duidelijk beeld van deze behoefte en van de organisatie van geestelijke verzorging in de intra-murale instellingen, voordat ik dat met mijn eigen ogen gezien had. Ik ben er nu sterk van overtuigd, dat deze in islamitische landen minder zichtbare behoefte bij emigratie naar landen als Nederland nog duidelijker wordt. Dit is het geval naarmate isolement, eenzaamheid, verdriet, gebrek aan communicatie, religieuze vragen enz. van patiënten en hun familieleden naar voren komen.”

- Hoewel ziek-zijn zwaar is, leidt dit bij moslims niet tot een echte geloofscrisis. Integendeel: het geloof in God als uiteindelijk genezer en heerser over leven en dood vormt een sterke ondersteuning bij het dragen van de ziekte. Wèl brengen slechte sociale omstandigheden en slechte menselijke relaties ook moslims tot crisis-momenten of depressieve gevoelens. Dat maakt dat hun behoefte aan een gesprek met een moslim geestelijk verzorger groter wordt.

Verskillende mensen die met zelfmoordpogingen rondliepen hebben Karagül benaderd. Door naar hem toe te gaan, verwachten zij ook antwoorden

van hem. Eén vrouw had al een aantal gesprekken bij het Riagg achter de rug. Zij vertelde: “Ik ben er een paar maal geweest. Telkens vroegen ze mij: Wat denk jij zelf, welke oplossingen zou je kunnen bedenken? Maar waarom zou ik naar hen gaan, als ik het antwoord zelf zou weten of bedenken?” Moslims in crisis zoeken alsnog een houvast in hun geloof.

- Hulpverlening aan vrouwen: sommige vrouwen willen graag bezoek van een vrouwelijk geestelijk verzorger (en hebben ook liever een vrouwelijke arts); sommige vrouwen moeten eerst overleggen met hun man of zij een mannelijke imam mogen ontvangen. Sommige vrouwen die langdurig verpleegd worden, zien uit naar een wekelijks bezoek van de imam.

- Karagül hoopt dat in de nabije toekomst in elk ziekenhuis een imam aanwezig zal zijn. Hij hoopt dat er bijzondere aandacht zal zijn voor vrouwen. Moslim-vrouwelijke geestelijk verzorger moeten ook hun plek innemen in zorginstellingen.

Resultaten van het onderzoek onder AZU-medewerkers

- opvallend is dat er geen maatschappelijk werkers, diëtisten of fysiotherapeuten van allochtone afkomst in het AZU werkzaam zijn

- de meeste medewerkers vinden de aanwezigheid van een imam even normaal als de aanwezigheid van een pastor, dominee of humanistisch raadsman/vrouw

- bijna de helft van de medewerkers vindt hun kennis van de islam ontoereikend; meer dan driekwart acht hun kennis van islamitische medisch-ethische opvattingen ontoereikend, zoals rituelen, euthanasie, abstineren en obductie.

- slechts 12% van de respondenten heeft contact gehad met de imam. Verpleegkundigen ervaren de aanwezigheid van de imam meer als een verrijking dan artsen!

Neveneffecten van het project multi-culturele geestelijke verzorging

*** Levensbeschouwelijke registratie:**

In het AZU was levensbeschouwelijke registratie afgeschaft. Deze registratie kwam tijdens het onderzoek weer ter sprake om twee redenen. Ten eerste om te kunnen constateren hoeveel moslim patiënten tijdens het onderzoek in het AZU waren. Ten tweede om het categoriale werk van de imam te vergemakkelijken. Omdat er geen juridische bezwaren waren, heeft de Raad van bestuur ermee ingestemd de registratie opnieuw in te voeren. Moslim patiënten hebben er over het algemeen geen moeite mee hun godsdienst te laten registreren.

*** Tolkenvoorziening:**

Tijdens dit onderzoek bleek dat er veel miscommunicatie bestaat tussen moslim patiënten en zorgverleners. Er is een grote behoefte aan tolken, maar niet alle patiënten durven er om te vragen.

*** Multiculturalisering van zorg:**

Het is wenselijk en noodzakelijk, dat er moslim maatschappelijk werkers in de zorginstellingen worden aangesteld. Nodig is de brede multiculturalisering van het personeelsbeleid.

Wat is het belang van het gehele AZU-project voor de toekomst?

Het aantal moslim- en hindoe patiënten zal de komende jaren stijgen. Op grond van de Kwaliteitswet Zorginstellingen zal dit gevolgen moeten hebben voor de breedte van het aanbod van geestelijke verzorging.

Karagül spreekt de hoop uit dat de Vereniging van Geestelijk Verzorger (VGVZ) ruimte zal bieden een sector op te richten voor imams en pandits. Hij verwacht dat ten aanzien van professionaliteit en de opleiding de VGVZ de kennis wil delen met imams en pandits als volwaardige collega's. Het zal er in de toekomst om gaan om samen te staan voor goede geestelijke verzorging aan mensen in de meest kwetsbare periode

van hun leven.

“Het is een belangrijk en uniek project in de geschiedenis van de geestelijke verzorging in de zorginstellingen. We mogen er trots op zijn.”

GEESTELIJKE VERZORGING IN MULTICULTUREEL PERSPECTIEF

Josien Folbert

In het kader van het project Multiculturele Geestelijke Verzorging in het AZU functioneerde de werkgroep 'Identiteit, ambtelijkheid en professionalisering' als inhoudelijke denktank over de functies van geestelijk verzorgers uit de verschillende tradities in zorginstellingen.

De werkgroep is samengesteld uit islamologen, een hindoeloo, verschillende teamleden van de Dienst Geestelijke Verzorging van enkele zorginstellingen (rooms-katholiek, protestant, moslim en hindoe); van moslim zijde is er een vertegenwoordiger van de Raad van Moskeeën.

Het resultaat van deze gesprekken is opgenomen in de verzamelnota's onder de titel "Geestelijke verzorging in multicultureel perspectief".

De snelle veranderingen in onze multiculturele samenleving dagen de discipline geestelijke verzorging in zorginstellingen uit inhoudelijk opnieuw te reflecteren op een kwalitatief goed zorgaanbod. De werkgroep IAP is deze uitdaging aangegaan.

De volgende onderwerpen zijn in de verzamelnota's uitvoerig besproken:

1. *Ambt en ambtsopleiding in het hindoeïsme en de islam*

De centrale vraag die in deze nota wordt gesteld is: kan de eis van de ambtelijkheid (d.w.z. het bekleden van een geestelijk ambt) bij geestelijke verzorging aan moslims en hindoe's gesteld worden op een vergelijkbare wijze als thans het geval is bij andere levensbeschouwingen? Naar aanleiding van deze vraag wordt in de nota ingegaan op de inhoud van het ambt van pandit en imam, op hun kwalificaties, hun opleiding en op de erkenning en legitimiteit.

Binnen de 'gevestigde' geestelijke verzorging in zorginstellingen wordt de eis gesteld dat een pastor 'gezonden' wordt door een 'zendende' instantie. Dit is een vraag die ook aan imams en pandits binnen de geestelijke verzorging gesteld

zal worden: is er een koepelorganisatie of een achterban die als 'zendende' instantie zal functioneren? Van belang is daarbij dat de 'zendende' instantie de criteria opstelt op basis waarvan het ambt van geestelijk verzorger verantwoord kan worden uitgevoerd.

Binnen de werkgroep is over het punt 'zendende instantie' in ieder geval consensus bereikt. Dat op zich is heel uniek.

2. *Professionalisering van moslim- en hindoe-geestelijke verzorging in zorginstellingen*

Van deze nota neem ik gedeeltes over uit het hoofdstuk "Enkele conclusies en aanbevelingen" (pag. 35):

- Gaandeweg het pilot-project "Multiculturele Geestelijke Verzorging in Zorginstellingen" wordt steeds duidelijker dat een multiculturele verzorging nieuwe professionele eisen stelt aan alle geestelijk verzorgers.

- Dit is een gezonde ontwikkeling, want daarmee wordt voorkomen dat de huidige geestelijk verzorgers hun opvattingen over professionaliteit zouden opleggen aan de nieuwkomers uit de wereld van de islam en het hindoeïsme

- Belangrijke elementen voor de profes-

sionaliteit van de moslim en hindoe geestelijk verzorger blijken ook uitspraken te doen over de professionaliteit van alle geestelijk verzorgers

- Het is van belang te accepteren dat - naast de professionaliteits-eisen - imams en pandits ook een *eigen* ambts- en beroepsverstaan hebben

- De groei naar de "nieuwe functie" moslim en hindoe geestelijk verzorger in zorginstellingen zal met instemming worden ontvangen en begeleid door de respectievelijke achterbannen

- De VGVZ zal als beroepsvereniging (bij)scholing in taken en een leerroute professionalisering hebben op te zetten, waarbij leerplanontwikkeling noodzakelijk is

- Het verdient aanbeveling een specifieke leerroute voor moslim en hindoe geestelijk verzorgers op te zetten aan een universiteit of hogeschool

- In de gehele ontwikkeling van professionalisering met het oog op multiculturele geestelijke verzorging vervult de VGVZ als beroepsvereniging een spil-functie.

Hier moet aan toegevoegd worden dat er ook binnen de opleidingen tot imam aandacht zal moeten zijn voor de professionalisering van geestelijk verzorger binnen een zorginstelling.

3. *De identiteit van geestelijke verzorging in multicultureel perspectief*

Deze nota vraagt bijzondere aandacht voor het begrip 'identiteit', omdat "bij individuen en groepen het gevoel van eigenheid of identiteit enerzijds weer onder de druk van veranderingsprocessen staat, terwijl anderzijds juist in de snel veranderende samenleving zowel een behoefte aan een eigen identiteit ervaren wordt als *druk op het profileren van eigen identiteit* wordt uitgeoefend" (p.40). Zo moet ook de identiteit van de geestelijke verzorging volgens verschillende religieuze en levensbeschouwelijke tradities steeds opnieuw geijkt en bepaald worden.

Deze nota gaat in op de identiteiten van de verschillende religies en levensbeschouwingen. In het kort worden Godsbeeld en mensbeeld beschreven als ook de plaats van ziekte en lijden, sterven en dood binnen de verschillende tradities, de rituelen en de verwachtingen t.a.v. de geestelijke verzorging. Dat vraagt van geestelijk verzorgers meer dan alleen (technische)vaardigheden in luisteren en spreken. "Professionaliteit is meer dan een zorgvuldig en bereflecteerd methodisch 'gedrag' en is niet uitsluitend 'instrumenteel' van aard. De professionaliteit van de geestelijke verzorging is immers gericht op het omgaan met vragen omtrent en visies op zingeving, levensbeschouwing en religie, dat wil zeggen op iets wat mensen in het bijzonder in existentiële crisissituaties onmiddellijk en in meest intieme zin aangaat" (pag.51). Voor de geestelijk verzorger geldt dat professionaliteit en identiteit onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden.

4. *Landelijke profilering*

In deze vierde nota wordt gekeken naar een te volgen strategie, terwijl er ook een aanzet tot een stappenplan wordt voorgesteld met betrekking tot informatie en consensusvorming betreffende de aard en de inhoud van de moslim en hindoe geestelijke verzorging. Er zal uiteraard rekening gehouden moeten worden met de diversiteiten en accenten binnen de verschillende bewegingen. Binnen deze nota wordt eveneens de wens uitgesproken dat er mogelijkheden worden gecreëerd voor een hindoe- en moslim sector binnen de VGVZ.

In het "Woord vooraf" wordt aangegeven hoe en in welke sfeer er al die maanden is gewerkt:

"Over veel is consensus bereikt, maar niet zomaar. Het was soms hard knokken, er waren weerbarstigheden, het was soms opnieuw uitleggen, telkens de

woorden en begrippen doordenken. De beelden van elkaar klopten niet altijd en moesten worden bijgesteld. Er werden ontdekkingen gedaan en de leden hebben van elkaar kunnen leren. Verschillen van opvatting kunnen blijven bestaan, naast de overeenstemming die nodig is om een adequate geestelijke verzorging in een steeds multicultureler samenleving uit te dragen".

De verzamelnota's geven weer dat geestelijk verzorgers uit verschillende tradities aan het begin staan van een nieuw af te leggen traject. In het VU-ziekenhuis en in het AZU zal de imam voorlopig categoriaal werken: hij zal alleen moslimpatiënten opzoeken. In Parnassia (psycho-medisch centrum Den Haag) werken de imam en de pandit sinds 1

De verzamelnota's "Geestelijke Verzorging in Multicultureel Perspectief" zijn te verkrijgen bij de Dienst Geestelijke Verzorging van het UMC (AZU/WKZ) ad f 12,50 (incl verzendkosten). Telefoon 030-250.91.11

januari 1999 territoriaal: zij bezoeken op één afdeling alle patiënten ongeacht de levensbeschouwelijke achtergrond.

De verzamelnota's geven een goed inzicht in de vragen en knelpunten waarmee geestelijke verzorgers in zorginstellingen te maken krijgen bij het nadenken over multiculturele geestelijke verzorging.

TUSSEN TALISMAN EN KOMPASNAALD

Over de rol van imam als geestelijk verzorger in een psycho-medisch centrum

Ane Mulder

Inleiding

Allochtone geestelijke verzorgers in zorginstellingen, een nieuw fenomeen in Nederland dat groeiende is. Een imam die aan het bed van een cliënt verschijnt, een pandit die met een psychiatrische cliënt een gesprek begint over geloven. We praten met Abdullah R.F. Haselhof, imam en geestelijk verzorger in 'Parnassia', psycho-medisch centrum te Den Haag.

Jezus en het wilde beest

Faysal (een cliënt met altijd veel dezelfde vragen), de imam en ik zitten rondom een klein vierkant tafeltje in een van de locaties van 'Parnassia'. Zo dadelijk begint het interview, maar eerst is Faysal aan de beurt. Hij vraagt aan de imam om over Jezus te vertellen. De imam (die zich afvraagt waarom - de interviewer is immers ook een pastor) vertelt:

Jezus (Gods vrede zij met hem) en een man lopen in de woestijn. Plotseling ziet de man een skelet. Hij vraagt aan Jezus, zoon van Maria, om een wonder te verrichten. Hij vraagt aan Jezus om het skelet levend te maken, want hij is nieuwsgierig en hij wil weten wat voor soort dier het is geweest. Jezus zegt tot drie keer toe tegen deze man hem niet om het verrichten van een wonder te vragen. De man heeft geen geduld en accepteert dit niet. Jezus, vrede zij met hem, vraagt aan God toestemming om het skelet levend te maken. Het skelet wordt levend en het blijkt een groot wild beest te zijn. Dit beest springt op de man af en verscheurt hem!

Hieruit kun je leren, *zegt de imam*, dat je soms moet ophouden met vragen, dat het soms niet goed is om meer te weten en dat je verantwoordelijk bent voor jouw vragen en voor de eventuele gevolgen. Het niet verhoren van een gebed om een wonder betekent niet dat God het niet verhoord heeft. Wij moeten

geduld hebben en tevreden zijn als God het gevraagde wonder niet vervult op het moment van ons vragen.

De Heer is mijn Herder

Als Faysal weg is praat ik met de imam. Ik ben nu 30 jaar, getrouwd en heb drie kinderen, *zegt hij*. Mijn oudste kind is tien en mijn jongste is drie. Ik ben geboren in Suriname en woon sinds mijn vierde jaar in Nederland. De familie van mijn vader bestaat uit joden die uit Nederland gevlucht zijn en waarvan een deel ook in de tweede wereldoorlog vergast is! De familie van mijn moeder is moslim en komt deels uit Perzië en deels uit India. In Den Haag zat ik op de openbare school waar christelijk godsdienst onderwijs werd gegeven. Bij mij in de straat woonde een christelijke missiezuster die een poster voor het raam had hangen met de twee wegen: de makkelijke weg en de moeilijke weg. Deze poster - ik was toen zeven jaar - fascineerde me enorm en de zuster die dat zag, nodigde me op een keer uit bij haar binnen te komen. Ik ging naar binnen en kreeg een kopje anijsmelk. Daar heb ik eigenlijk voor het eerst over het Christendom horen vertellen. Van haar kreeg ik een bijbel en op de kaft heb ik nog geschreven: de Heer is mijn God met een grote davidsster!

Ik ben vrij opgevoed en mocht dus zelf kiezen wat voor soort geloof ik wilde

aanhangen. Mijn ouders zijn gescheiden, mijn moeder is hertrouwd met een agnost. En op een geven moment - ik was dertien jaar - besepte ik dat het leven zonder God geen zin zou hebben. Als er niet iets zou bestaan na dit leven kan je er beter meteen een eind aan maken. Ik had een hartstikke goede jeugd, was erg geliefd, had een uitgebreide familie en was het oudste kleinkind. Eigenlijk had ik alles wat ik wilde hebben, maar als je alleen maar leeft om te eten te drinken en verder niets, dan is het leven zinloos. Ik was iemand die al vroeg nadacht over de dingen.

De reden waarom ik voor de Islam koos, had voor een deel te maken met mijn joodse vader. Ik kende het Christendom vrij redelijk en ben ook regelmatig in aanraking gekomen met het Hindoeïsme. Het was duidelijk voor mij dat er een God moest bestaan. En voor mij was de God die in de Islam wordt aanbeden niet een andere God dan die uit het Oude en Nieuwe Testament. En achteraf had ik voor mijzelf zoiets als: een geloof zonder Jezus, zoals de joden dat hebben, dat kan niet zijn en een geloof zonder Mohammed dat kan ook niet. Dus door moslim te worden, had ik niet het gevoel dat ik mijn joods-zijn opgaf; het was meer een vervolmaking. Vanaf mijn veertiende bestudeerde ik de Islam, volgde koranlessen en leerde de traditie zoals die van mond tot mond en met behulp van boeken wordt doorgegeven. Ik heb dus niet een universitaire studie gedaan in de Islam, maar ik zit wel in het patroon.

Vijf jaar geleden werd ik gevraagd om als imam geestelijk verzorger te worden in Parnassia. Imam kan je niet worden volgens een uitspraak van profeet Mohammed. Diegene die imam wil worden is per definitie ongeschikt. Een imam is leider van de geloofsgemeenschap, hij moet dus de beste karaktereigenschappen hebben en zedelijk het meest vooraanstaand zijn. Hij is ook leraar en diegene die de meeste kennis heeft van

de Koran en van de Hadith. Ik was geen imam van een moskee in de wijk, maar omdat het in Nederland moeilijk is om iemand te vinden die èn de taal goed spreekt èn goed thuis is in de Islam, ben ik gevraagd door een aantal islamitische organisaties, zoals het Moslim Informatie Centrum, de Stichting Islamitische Bevordering Integratie en de Stichting Trust for Truth.

Abdullah Haselhof

De komst van allochtone geestelijk verzorgers (imam en pandit) is ontwikkeld door de autochtone geestelijk verzorgers (dominee, pastoor en raadsman) in samenspraak met de directie van Parnassia. In een stad als Den Haag waar in sommige wijken vijftig tot tachtig procent allochtoon is en met

zorginstellingen waarin soms vijftig procent van de cliënten allochtoon is, moet je op een gegeven moment reëel zijn en erkennen, dat je daarvoor ook geestelijke verzorging nodig hebt. Het beste is dat dat gebeurt door iemand van de eigen groep.

Zo kwam er op een goed moment een imam. In het begin wilde men hem alleen aanstellen voor de zogenaamde cliënt-gebonden-uren, maar dat wilde de directie niet. Elke geestelijke verzorger moet volwaardig binnen het team kunnen werken, vond ze. En zo ben ik vanaf het begin bij de team-vergaderingen van de geestelijke verzorgers aanwezig geweest. Natuurlijk betekende dat wel een stukje overwerken en dus een aanslag op je uren.

Na de fusie van Parnassia kwam de hindoe geestelijk verzorger (pandit) erbij en pas begin van dit jaar is mijn aantal uren uitgebreid tot 16 uur.

Geesten en engelen bestaan

Geestelijke verzorging is zich binnen de Islam in Nederland gaan ontwikkelen op het moment dat we zagen dat een deel van de familiestructuur onder de moslims aan het uiteenvallen was. In de oorspronkelijke setting bestaat er een hechte familie, waar de grootouders een belangrijke rol in spelen. Zij hebben meer te zeggen dan de ouders. Deze familieraad (ouders en grootouders) controleert en beschermt je. Natuurlijk zijn er een heleboel nadelen te noemen, maar er zijn ook veel voordelen.

Misschien zul je zeggen dat we in Nederland zo'n structuur niet echt nodig hebben, maar als families uit elkaar vallen, mensen in een isolement raken, dan praat je over een hele andere situatie. Mensen die in een isolement raken, hebben wel de behoefte aan de stabiliteit van de familie. Het is moeilijk om een dergelijke structuur in de Nederlandse context te laten functioneren. Daarom krijgt de imam hier een andere rol. Naast het voorgaan in gebed, preken

houden en mensen bezoeken, moet hij zich ook in een stuk psychologie verdiepen en gesprekstechniek aanleren. Aan de traditionele functie van imam worden nieuwe facetten toegevoegd.

Als imam en geestelijk verzorger heb je verschillende functies. Hij fungeert bijvoorbeeld als gebedsgenezers. Veel mensen in de psychiatrie horen stemmen, of ze zeggen: mij is door iemand of iets kwaads aangedaan! Als imam word je de spirituele "opheffer" van dat kwaad. Ik zorg dan voor talismannen en doe rituelen. Daarnaast ben je ook een geleerde, je legt de Koran uit en kijkt naar de toepassing in ethische kwesties. In de Koran wordt gesproken over jinns, geesten en engelen. Dus die bestaan punt Het probleem echter bij psychiatrische cliënten is, dat ze ervan overtuigd zijn dat elke psychiatrische klacht veroorzaakt wordt door een geest of een engel, en dat is niet waar. Er komt dus ook een stukje psychologie aan te pas. Je gaat kijken naar wat er werkelijk leeft. Kunnen er misschien andere oorzaken aanwezig zijn als iemand klaagt: er wordt mij iets aangedaan? Een voorbeeld: een vrouw heeft op een gegeven moment zo'n vijf of zes miskramen achter elkaar gehad. Er wordt haar verteld, dat mensen haar iets hebben aangedaan: het is allemaal het boze oog! Ik borduur daar op voort want hoogstwaarschijnlijk heeft ze hiervoor al een aantal andere imams als gebedsgenezers bezocht, die dit bevestigd hebben. Het is haar belevingswereld, waar ik bij wil aansluiten. Maar ik bied haar ook alternatieven: ze mag bijvoorbeeld haar verdriet tonen, ze mag huilen en het is menselijk dat ze vrouwen met kinderen benijdt. Dit verdriet moet ze, hoe moeilijk het ook is, accepteren.

Zo ben je een soort brugfunctie tussen de belevingswereld van de cliënt, enerzijds is "het gewoon waar", de andere kant probeer je samen met haar te ex-

ploreren of er nog andere oorzaken kunnen zijn van haar probleem. Misschien kan ze anders met het probleem omgaan? Ik zie mijn werk als geestelijk verzorger meer als een soort kompasnaald. Je kunt een richting aangeven. Het is uiteindelijk de cliënt zelf die dat moet doen! Of ik zie mijzelf als een metgezel op de weg. Je kunt aan God vragen om leiding en zeggen: die kant moet je opgaan, maar als de cliënt dat niet doet, dan sta je machteloos. En zo zie ik eigenlijk de rol van de imam als geestelijke verzorger. De imam verwijst naar de dominee.

Na een fusie van zeven Haagse instellingen is 'Parnassia' ontstaan. Voor de directie werd het al snel duidelijk dat het heel belangrijk was om te weten, welke geestelijke verzorger voor welke afdeling verantwoordelijk is. Ze moeten iemand kunnen aanspreken. Het is een hele praktische beslissing geweest om te stellen, dat elke geestelijke verzorger overal inzetbaar moet zijn. Dit had twee belangrijke consequenties - de directie van het centrum had blijkbaar veel vertrouwen in ons kunnen als geestelijke verzorgers - want het betekende niet alleen dat de allochtone geestelijke verzorgers ook voor de autochtone cliënten zouden moeten kunnen zorgen en vice versa, maar ook dat we van een categoriale werkwijze naar een territoriale werkwijze overgingen. Dus dat bijvoorbeeld een imam een christen zou moeten kunnen begeleiden en een pastoor een moslim! Natuurlijk verwijst de imam ook door naar de dominee en de pastoor verwijst door naar de pandit als daarom gevraagd wordt. Maar dit alles is nog maar twee maanden geleden ingevoerd. Het is in feite een experiment!

Binnen deze nieuwe territoriale werkwijze probeer ik mijn aandacht te richten op mensen die geen religieus referentiekader hebben als je ze begeleidt. Ik moet leren praten binnen het referentie-

kader waar mijn cliënt in staat. Ik moet de mogelijkheid bezitten om in twee referentiekaders te denken. Voor mij is de centrale uitdaging om in mijn eigen bron te blijven staan, terwijl ik probeer de ander heel nabij te zijn, zonder dat het voor de ander nodig is mijn bron te delen. Het klinkt erg filosofisch, maar dat is eigenlijk wat ik probeer te doen. De bron waarin de cliënt en ik staan te overstijgen en naar de cliënt zelf toe te gaan. Dat is heel anders dan dat je dezelfde bron hebt. Zeer belangrijk is hoeveel vertrouwen ik van de kant van de cliënt krijg. Mijn ervaring is, dat er tot nu toe steeds meer mensen geseculariseerd raken en dat kerk en godsdienst geen betekenis meer hebben. Mensen zijn er niet mee bekend. Dat betekent niet dat ze niet geloven. Veel mensen geloven wel in iets spiritueels. Dat God bestaat en dat er iets meer is dan dit leven, dat geloven toch wel de meeste mensen, ongeacht hun eigen religieuze levensovertuiging. Daarnaast heb ik steeds meer met mensen te maken die aan het sprokkelen zijn. Een beetje van de Islam, een beetje van het Hindoeïsme! In het kader van spiritualiteit ben ik wel genoeg geaccepteerd.

Of er een gevaar bestaat dat ik missionair bezig ben, omdat iemand gebaat zou kunnen zijn met jouw religieus referentiekader? Dat zou inderdaad kunnen, maar dat is iets wat autochtone geestelijke verzorgers ook hebben. Zeker in de psychiatrie is het zo, dat mensen hun balans opnieuw moeten vinden. Dit zoeken moet wel plaats vinden in het leven dat ze nu hebben. Je helpt ze niet door ze andere normen en waarden aan te bieden. Ze moeten eerst in hun manier van leven een eigen uitweg vinden. Ze moeten de situatie waarin ze zijn accepteren. Als iemand daar uit is, kan hij overstappen naar een ander geloof als dat nodig is. Ik ben niet zo missionair ingesteld. Als mensen door de manier waarop ik leef of door

iets wat ze aan mij ervaren, zeggen: ik voel me aangetrokken tot de Islam, kan ik dat niet weigeren. Als ik dat als uitgangspunt neem, ben ik gewoon heel verkeerd bezig. Mijn startpunt in het gesprek is de cliënt zelf. De uitweg is niet automatisch de Islam. De problemen van mensen zijn niet opgelost als ze moslim worden. Het probleem zit in je zelf, daar moet je aan gaan werken.

Een broodje pindaakaas met bami

In de dienst geestelijke verzorging van Parnassia werken een humanistisch raadsman, een imam, een pastoor, een dominee en een pandit samen. Naast hun gemeenschappelijke kantoor zijn drie religieuze ruimtes ingericht: een moskee, een kerk en een tempel; de pastoor en de raadsman hebben hun eigen kantoor. Midden in het gangpad staat een kleine fontein, symbool van de essentie van de vijf levensbeschouwingen.

Elke godsdienst heeft een bron, zou je kunnen zeggen. Er zijn een aantal uiterlijke dingen aan elke godsdienst, die bij haar taal en cultuur horen. Maar de essentie van elke godsdienst of levensbeschouwing is dat water een bron is. Voor de monotheïstische godsdiensten is dat natuurlijk God. In het Hindoeïsme is het het Godbewustzijn, waar het uiteindelijk om draait en bij het Humanisme is dat het levenswater van de mens. Het water en de bron zijn centrale thema's die in elke godsdienst terugkomen. Dat betekent absoluut niet dat we er een hutspot van maken, een broodje pindaakaas met bami of zo. Iedereen blijft wel in zijn eigen traditie staan en dat geeft soms ook conflicten.

Nu loopt alles nog niet zo soepel als we wel zouden willen in deze interreligieuze samenwerking. Er zijn ook pijnpunten.

Zo had de pandit bijvoorbeeld in een tempelceremonie buiten de instelling als

algemeen leerpunt gezegd, dat vrouwen die menstrueren de beelden niet mogen aanraken. Een vrouw, die later in de psychiatrie terechtgekomen was, klaagde bij de pastor dat de pandit gezegd had, dat zij als menstruerende vrouw de beelden niet mocht aanraken! De (vrouwelijke) pastor, die deze klacht had aangehoord, wist daar eigenlijk niet goed raad mee. Wat doe je daarmee, je bent zelf vrouw en in het Oude Testament zijn legio teksten aan te wijzen, die hetzelfde zeggen over dit item?

Een ander voorbeeld: een man die katholiek geworden was in onze instelling komt naar mij toe. Hij zegt dat hij de rituele wassing wil doen en met mij wil bidden. Ik wist dat hij echt een beetje verward was, in de knoei zat met zichzelf. Ik doe met hem de rituele wassing, lees een gebed voor hem en hij verlaat opgelucht onze bijeenkomst. Daarop schrijft onze pastor: ik waardeer dat je bezorgd bent over cliënt x, maar wat doe je met hem? Weer een ander voorbeeld is dat van een islamitische cliënt die mij vraagt of er meer goden bestaan? Nee, zeg ik tegen hem. voor ons bestaat er maar één God. Bestaat Krishna, vraagt hij door? Nee, zeg ik, voor ons bestaat die niet. Vervolgens gaat hij naar de pandit en vraagt eigenlijk hetzelfde. De pandit antwoordt: voor jou als moslim bestaat Krishna niet, en stuurt de cliënt weer terug naar de imam om hem niet verder in verwarring te brengen. Het is ook voor cliënten even wennen. Wij leren, dat we niet moeten meewerken aan een soort shoppen, want dat scheidt geen duidelijkheid.

TUSSEN VACCINATIE EN FASCINATIE

Ari van Buuren

Drs. Ari van Buuren maakte samen met andere werkers uit de gezondheidszorg in oktober 1998 een studiereis naar Marokko. Hij schreef een boekstaving naar aanleiding van deze reis met als titel "TUSSEN VACCINATIE EN FASCINATIE"

Hieronder volgt een bloemlezing uit het reisverslag.

Gemeenschapsbesef

Het gemeenschapsgevoel is in Marokko zeer sterk. Zorg voor elkaar staat voorop. In ons gesprek op de universiteit van Oujda over het omgaan met de dood zegt men dat het afscheid nemen van de doden niet zo nodig is, omdat je leeft en sterft in een gemeenschap. Je ziet elkaar dagelijks. Passeer je een begraafplaats dan wens je de doden 'Salam': ze horen erbij! Gekken, ouderen en bejaarden horen als levende leden ervan bij de samenleving: ze worden niet uitgeraand, je stopt hen niet in tehuizen!

Tijdens de ontmoeting met enkele leden van een vrouwenorganisatie thuis komt de grote familiezin ter sprake. De zorg voor elkaar is een integraal onderdeel van opvoeding en onderwijs. Het is een eer en een prestige om voor je kinderen te zorgen, en voor je ouders en grootouders. Het is een schande om oude familieleden in een bejaardentehuis te stoppen. Het respect voor oudere mensen is groot.

Soms blijven meisjes langer ongetrouwd om voor hun ouders te zorgen. Ook neemt men ouders op in het gezin. Het is immers een schande, als je niet naar elkaar omziet. Emigranten ondersteunen meestal financieel.

In het ziekenhuis te Fes wordt benadrukt dat de zorg voor de ouderen primair een aangelegenheid van de familie is, ook b.v. bij de ziekte van Parkinson of Alzheimer.

In Marokkaanse kringen in b.v. Nederland en Frankrijk - en Hamza, onze reisleader, is het daarmee zeer eens - is men bezorgd over het afnemende gemeenschapsbesef bij jongeren onder invloed van de westerse cultuur. Dit komt door het ontbreken van godsdienstige opvoeding volgens islamitische normen. Daarin zouden aanvullende lessen in moskeeën kunnen voorzien. Hamza constateerde zelf in Enschede en Arnhem, dat jongeren die (weer) naar de moskee gaan betere normen en waarden hebben.

Het boze oog en volksgenezers

Aan het Opleidingsinstituut voor verpleegkundigen en vroedvrouwen te Oujda kwam de angst voor 'het boze oog' tijdens de zwangerschap ter sprake. Men ademt daarom kruiden in, wat duidelijk ruikbaar is bij de vrouwen. Ook gebruikt men kaneel. De foetus heeft er vaak last van, waardoor de a.s. moeders ook afscheiding hebben. Het heet, dat het gaan naar de hammam (badhuis) goed is voor zwangere vrouwen, omdat het de spieren zou ontspannen, maar het tegendeel is waar.

Overigens heeft de hammam volgens Marjo Buitelaar, die er een boek over schreef, überhaupt een functie in de sexualiteit van Marokkaanse vrouwen: zij bereiden zich daar voor op de seksuele gemeenschap met hun echtgenoot en zij reinigen zich erna. Hun zontjes mogen op een bepaalde leeftijd niet

meer met hun moeder mee naar de hammam en ontwikkelen soms een (oedipaal?) 'hammam-complex'. Trouwens, "l-dachel" betekent in het Marokkaans Arabisch zowel badlokaal als baarmoeder! Daarmee zijn we terug bij het levensbegin.

Een gehandicapt kind wordt door het volksgeloof in verband gebracht met bezetenheid door de duivel. Dààrom worden ze in de samenleving minder geaccepteerd en worden ze binnen de familie gehouden. Sòms worden ze uitgestoten. Er zijn overigens in Marokko zo'n 3 miljoen kinderen met handicaps van allerlei aard, een normaal percentage van tien, maar de zorgproblemen zijn natuurlijk groter.

Geboortebeperking

Er wordt in Marokko heel duidelijk geboortebeperking gepropageerd. Op diverse plaatsen zien we een voorbehoedmiddelenkoffertje voor aanschouwelijk onderwijs. Zowel het in de familie trouwen namelijk van neven en nichten als het verwekken van véle kinderen zijn cultuurhistorisch bepaald, zegt de secretaris-generaal van de universiteit te Oujda. Volgens een islamitisch theologe moedigt de qor'an allerminst huwelijken met familieleden aan. Tegelijk stelt zij echter tegen vruchtwaterpunctie te zijn, omdat dat in 90% de dood van de foetus zou veroorzaken. Volgens ònze gynaecologen klopt dit niet.

De andere Marokkaanse gesprekspartners lijken de theologe in deze samenhang ook wat naïef te vinden, vooral als zij de qor'an aanhaalt terzake geboortebeperkend werkende borstvoeding. Voed je twee jaren lang dan krijg je slechts elke drie jaren een kind. De qor'an acht kinderen krijgen vòòr het 25ste levensjaar niet aanbevelenswaardig, evenmin als je heel oud bent. Anders gezegd, aldus de theologe, de periode tussen 25 en 35 jaar is aangewezen voor het kin-

deren krijgen....

Kindersterfte

De dood van een kindje wordt psychologisch gezien soms als een onrecht ervaren: waarom overkomt dit ons? Meestal zegt men, dat het kind naar Allah is gegaan. Het is een offer, dus het kind is niet verloren! Zo'n kind is een onbeschreven blad en wordt een engel bij God; dat betekent toch: geluk! Sociologisch gezien betekent de gemeenschap weer veel. Men leeft met je mee. Er is aandacht. Er komt veel bezoek. Men houdt maaltijd met elkaar.

Het sterven van kinderen komt sterk op me af tijdens het bezoek in het academisch kinder- ziekenhuis te Rabat, de regeringshoofdstad. Bij onze open bedoelde medisch-ethische vragen bespeuren we een lichte ergernis. De Marokkaanse artsen noemen hun beperkte middelen als factoren, die hun ethische keuzes bepalen. Vaak worden kinderen met nog maar weinig kansen naar huis gestuurd met enige palliatieve ondersteuning.

Als basis van alles poneren zij het '**respect de la vie**', dat gemeenschappelijk is aan de monotheïstische godsdiensten. Zij doen ons beseffen, dat onze westerse ethiek '**une éthique de luxe**' is! Ze benadrukken dat hun hoop op òns gevestigd is en zeggen zelfs met zoveel woorden: 'wat kom je anders hier doen?'.....

Het sterven volgens de Islam

In de ontmoeting aan de universiteit te Oujda was het sterven een belangrijk gespreksthema. We hadden vernomen, dat je in Marokko overledenen niet meer mag zien en stellen dàt om te beginnen aan de orde. In onze westerse cultuur wordt dat immers juist belangrijk geacht voor de rouwverwerking.

De vrij jonge vrouwelijke professor in islam en vergelijkende godsdienstwet-

schap neemt ter reactie het woord voor een uitvoerig exposé in het arabisch over het sterven. Zo'n exposé is ook typisch arabisch, omdat je nooit direct en kernachtig terzake behoort te komen, maar eerder vanuit de rand van de cirkel naar de kern gaat.

De dood betekent volgens haar niet het einde, evenmin het einde van de wereld. Het is **het begin van een nieuwe reis**, namelijk van en met de ziel.

De ziel gaat naar de hemel, het lichaam wordt begraven. Dit betekent niet, dat het lichaam straks bij het oordeel niets te verduren zal hebben. De nieuwe reis begint met de rituele wassing. De Profeet zei, dat het lichaam goed behandeld moet worden, met respect. Het lichaam voelt, maar kan niet reageren. Wie het dode lichaam niet goed behandelt kan straf verwachten. Lichaamsgebreken mogen niet onthuld worden. Alles moet met voorzorg behandeld worden. Alles dient te geschieden volgens de hadith.

Vervolgens wordt het lichaam naar het graf gedragen. De Profeet zegt dat de dood kennis maakt met wie het lichaam dragen. Voor iemand die goede daden verricht heeft verandert het graf al in iets paradijselijks. Voor iemand die slechte daden verricht heeft wordt het graf al een oord van verschrikking, van angst en isolatie.

Na de graflegging begint de tocht naar het hiernamaals, waarbij men vergezeld wordt door twee engelen, Monkar en Makir. De engel van de dood scheidt de ziel van het lichaam. De engelen bemiddelen.

Een engel komt bij de rechterhand en vraagt b.v. of deze geholpen heeft of aalmoezen gegeven: zo ja, dan kan de hand voor de mens opkomen. De engel gaat naar het hoofd en vraagt b.v. of het gedacht heeft aan ramadan: zo ja, dan kan het hoofd voor de mens getuigen. De engel gaat naar de benen en vraagt b.v. of deze gegaan zijn naar de mos-

kee: zo ja, dan kunnen de benen voor de mens pleiten.

Is het getuigenovergestelde waar, dan komt het lichaam niet voor de dode op. Bij goed getuigenis openen volgens de hadith de engelen de poorten van het paradijs voor je. Bij slecht getuigenis begint in het graf al de marteling.

Rouwverwerking

Intussen zeggen de Marokkaanse gastvrouwen en -heren, dat onze aanwezigheid hen ook met elkaar in gesprek brengt! Onzerzijds wordt tijdens deze ontmoeting in de universiteit van Oujda naar voren gebracht - o.a. aan de hand van de ideeën van Elisabeth Kübler-Ross -, of er niet meer tijd nodig is voor rouwverwerking dan een begrafenis op de sterfdag zelf toestaat.

In de reactie wordt er op gewezen, dat onze maatschappijen zo verschillend zijn. De westerse samenleving is waarschijnlijk individualistischer. Men ziet elkaar niet zo vaak, men leeft en sterft alléén zodat er meer ruimte voor afscheid nodig is. In Marokko leef en sterf je in een gemeenschap. Je ziet elkaar elke dag, zodat geen apart afscheid bij de dood nodig is.

Een later binnengekomen hoogleraar islamitisch gedachtegoed stelt, dat je je in de islamitische cultuur voorbereidt op de dood. De psychologische voorbereiding vindt plaats in een '**éducation de la mort**'. Men leeft met de dood, rappeleert daaraan. De zieken worden met het oog daarop ondersteund.

Onzerzijds wordt als hypothese geopperd, dat vanwege de secularisatie in het westen de rituelen zich uitbreiden en men zo lang mogelijk bij de dode blijft en dat de islamitische rituelen zich concentreren op het hiernamaals.

Of *samengevat*: bij ons in het westen ligt het accent op de achterblijvers, bij de islam ligt het accent op de dode die

op reis gaat.

De hoogleraar islamitisch gedachtengoed acht de westerse wereld ver verwijderd van het christelijk concept. In Marokko neemt men echter géén afscheid van de religie. De westerse samenleving is volgens hem verkapitaliseerd en vereconomiseerd, kortom niet spiritueel. He-las lijkt hij niet ècht toegankelijk om onze eigen beleving hiervan te horen en vertrekt hij eerder dan anderen.

De later binnengekomen secretaris-generaal der universiteit blijkt in enkele interrupties een verbindend persoon te zijn. Hij stelt dat de richtlijnen van de qor'an en hadith duidelijk zijn en geen speelruimte bieden.

Wat betreft de rituelen - deze verschillen van streek tot streek en soms van persoon tot persoon. Ze zijn veelal prae-islamitisch, wat ook geldt van de marabouts of wali's, de volksheiligen: hun monumenten raakt men vaak aan omdat men hun kracht toeschrijft.

Het onderscheid religie-cultuur wordt tijdens deze studiereis vaker gemaakt. Dit zal niet alleen voor Marokko, maar ook voor Nederland en overal ter wereld gelden. De vraag is hoe dit onderscheid productief te maken met behoud van menselijk respect!

Over fundamentalisme, volksgeloof en Algerije

Het volksgeloof manifesteert zich duidelijk in het grote mausoleum van Sidi Yehia, dat we bereiken na het passeren van vele graven onder verdorrende terebinten. We horen er verwarrende achtergrondverhalen over. Het zou te maken hebben met Yehia = Johannes de Doper, die hier begraven zou liggen. In het mausoleum zelf vertelt iemand, dat het te maken heeft met zeven christenen levend in een grot, die moslim zouden zijn geworden en daarom zeer vereerd worden.

In en om het mausoleum bevinden zich vele vrouwen. Buiten ontmoeten we een krasse, vitale en humorvolle 100-jarige vrouw met haar nageslacht. Binnen zitten en liggen, suffen en bidden er vele vrouwen in een door gekleurd vensterglas gefilterd licht. Er staat een grote, gestapelde tombe overdekt met groene doeken vol qor'anteksten. Aan de muur hangen grote sierkaarsen en fraai omlijste gekalligrafeerde qor'anteksten. In deze mystieke sfeer bewegen vrouwen zich naar de tombe om die aan te raken teneinde 'berakah', zegenkracht te ontvangen.

Niemand lijkt het volksgeloof veel in de weg te leggen: is het leven hier ook sterker dan de leer?... Het schijnt meer de mystiek van de Berbers te zijn.

Wat betreft de gesloten grens met Algerije lijkt ons de voor de hand liggende gedachte angst van Marokko voor het fundamentalisme. Hoe vaak horen we in de westerse media niet over de gruwelijke slachtpartijen aangericht door Algerijnse fundamentalisten.

Dit wordt nog bevestigd door een franciscaanse pater, die wèl onderscheid maakte tussen het FIS als legale politieke organisatie en de GIA als zijn gewelddadige poot.

Enkele Marokkaanse gesprekspartners spreken dit echter zeer nadrukkelijk tegen: 'een moslim zal nòdit zijn broeder doden!' Volgens hen is het westerse **propaganda** en worden de brute moorden begaan door het Algerijnse regime. Marokko zou eerder bang zijn voor de Algerijnse dictatuur: een vermoorde Algerijnse president was uit Marokko afkomstig. Omgekeerd is het Algerijnse regime bang voor de democratiseringstendenzen in Marokko, gezien ook de recente vrijlating van politieke gevangenen met veelzeggende lovende commentaren die tijdens deze studiereis in de Marokkaanse kranten te lezen waren.

Fundamentalisten zijn echter toch ook in Marokko aanwezig. We horen dat zij, omdat niet-moslims - weliswaar buiten de gebedstijden - de grootse Hassan II Moskee mogen bezoeken, die moskee niet als echt beschouwen: meer als een museum.

Kerk in de diaspora

Tegen het eind van de reis bekruipt mij een gevoel van enig onbehagen, als we de kerk links zouden laten liggen in dit islamitische land. Het zijn nieuwsgierigheid en solidariteit, die om de voorrang strijden.

Eén van onze reisdeelnemers, een antropologe woonde en werkte jaren geleden bij het Benedictijns klooster Tioumliline à Azrou, dat zeker geen christelijke missie beoogde. Het ging slechts om zoiets als diakonale presentie.

In een oud presentatieboekje wordt een mogelijke interreligieuze dialoog aangeduid met een vertaling van Qor'an 5,82, weergegeven als vermelding dat het dichtst bij de (moslim-) gelovigen staan "zij die zeggen: 'wij zijn christenen'. Dat komt omdat onder hen priesters en monniken zijn en omdat zij niet hoogmoedig zijn". In de zeventiger jaren zette de Marokkaanse overheid niettemin haar en een aantal andere christenen het land uit, het klooster werd opgeheven en een ruïne restte.

Destijds was een vriend van haar omgekomen bij een verkeersongeluk. Jaren later kon de weduwe zijn graf niet meer vinden. Nu maandag ging onze antropologe samen met een andere reisdeelnemer er opnieuw heen. Eerst vingen zij bot, toen ze naar het graf informeerden. Maar een herder wees de weg naar de vermoedelijke plaats van het graf. Toen ze 'toevallig' een steen omkerden was het de grafsteen van de vriend: zijn initialen en data stonden er op....

Het Steunpunt Remigranten te Berkane weerspiegelt ook een anoniem-diakonale presentie. De Stichting Steunpunt Remigranten valt onder de Nederlandse Raad van Kerken; Joep Beliën werkt er.

Joep gaf me een "Spécial Bienvenue" van het tijdschrift 'Ensemble' van het Diocees van Rabat; er is ook het veel kleinere diocees van Tanger. Te lezen valt, dat er in Marokko zo'n 25.000 gedoopte katholieken zijn, waarvan 2.500 in diocees Tanger. In 19 plaatsen zijn katholieke kerken; bij Rabat en Casablanca staan ook enkele niet-katholieke kerken vermeld.

Aartsbisschop Hubert Michon (een voorganger van hem was Mgr Lefèvre!) noemt de kerk van Marokko een kerk van buitenlanders. Voorts wordt de katholieke kerk in Marokko getypeerd als '*une église de la rencontre*'.

De interreligieuze dialoog wordt beschreven als noch gemakkelijk noch frequent; het pausbezoek van 1985 lijkt al heel lang geleden! Gesprekspartners zijn allereerst de moslims. Van de joden resteren er na het vertrek van zeer velen naar Israël nog zo'n 3 à 4.000; in het Atlasgebergte zie ik onderweg twee graven van Rabbi's met naam en toenaam vermeld.

De Eglise des Sts Martyrs in Marrakech bestaat uit een gemeenschap van buitenlanders. De bisschop verbiedt om moslims, die christen willen worden te dopen: zo komt hij niet in conflict met de Marokkaanse samenleving en wetgeving, volgens welke moslims geen ander geloof mogen gaan aanhangen.

We vragen de sympathieke pater van de kerk hoe hij het volhoudt in deze situatie van neergang. Het kerkgebouw getuigt van armoede en een verslechterende staat van onderhoud, het orgel zwijgt al vele jaren. Hij zegt eenvoudig het vol te houden door de verbinding met Christus als de gekruisigde en als de zoon van God.

Nee, van de modernere theologische visie op Christus moet hij niets hebben. Vreemd is hem de visie van de moslims, dat Christus niet gekruisigd kan zijn geweest omdat volgens hen een profeet immers niet kan mislukken.

De moslims noemt hij de 'pauvres de Dieu'. Dat zal zijn compassie met hen weerspiegelen. Tegelijk zegt hij, dat moslims eigenlijk geen intieme relatie met God kennen zoals de christenen. Bij deze laatste uitspraak voel ik enige weerstand. Is dit geen verouderde visie?

Het doet me denken aan beweringen uit mijn studententijd of uit fundamentalistisch-christelijke kringen, dat de islam slechts een afgeleide en wettische religie zou zijn. Hoe kun je zo een echte gelijkwaardige interreligieuze dialoog voeren? Intussen heb ik heel wat moslims en islamitische mystiek leren kennen, waaruit iets heel anders spreekt...

Geestelijke verzorging: overbodig?

In Marokkaanse ziekenhuizen is er - anders dan b.v. in Turkse ziekenhuizen - geen Geestelijke Verzorging als discipline aanwezig. Aan het opleidingsinstituut voor verpleegkundigen en vroedvrouwen te Oujda bleek dat al meteen. Niettemin doorademt de islam de vele ontmoetingen en gesprekken die we tijdens deze studiereis hadden. Is dat theokratisch? Soms maken moslims er zelf echter grappen over, dat je in niet-islamitische landen als Nederland explicieter moslim bent dan in islamitische landen.

In het ziekenhuis te Fes, dat een academisch ziekenhuis wil worden, benadrukt men qua geestelijke verzorging de zorg van de familieleden. Dezen helpen de patiënten de islam = overgave aan Allah te praktiseren! Om elke patiënt heen is een sociaal-religieus netwerk. Er komen minstens 1.000 bezoekers per dag. De moskee in het ziekenhuis func-

tionneert, men bidt met en voor elkaar.

Geestelijk intermediairs: differentiatie gevraagd

In het academisch kinderziekenhuis in Rabat komen we te spreken over een geestelijk intermediair. Jaap Doolgaard (ziekenhuispastor in het VU-ziekenhuis) en ik brengen het project van de Multiculturele Geestelijke Verzorging (de McGV) ter sprake, wanneer onze gesprekspartners een appèl op ons doen om aan de Marokkaanse jongeren in onze samenleving een thuis en veiligheid te bieden.

Een arts verwerpt de z.i. christelijke en foutieve gedachte van een intermediair tussen mens en God. Hij benadrukt de 'collectivité' als geestelijk dragend; de imam is slechts gebedsvoorganger.

Zijn directeur vindt echter, ter plekke in dialoog gaand met deze arts, de gedachte van 'hommes de foi' in het ziekenhuis wel interessant. Hardop denkend spreekt hij daarbij het vermoeden uit dat zulke geestelijk verzorgers zeker zouden kunnen bijdragen aan 'l'humanisation' in het ziekenhuis! Mild glimlachend vervolgt hij dat een ziekenhuis-imam echter wèl gekozen dient te worden door de gemeenschap, anders komt hij te veel van bovenaf: is dat soms de super-structureerdheid van de westerse samenleving?

Duidelijk wordt in het gesprek, dat geestelijke verzorging binnen de contexten van twee zo uiteenlopende culturen en samenlevingen een geheel verschillende en onvergelijkbare plaats, functie en betekenis heeft.

Als voorlopige conclusie hieromtrent groeit bij mij tijdens deze studiereis daarom de gedachte, de nuancering dat in de Nederlandse gezondheidszorg niet zozeer imams en pandits als verticale intermediairs nodig zijn alswel als: **geestelijk intermediairs op het hori-**

zontale vlak! Naast en evenéens als allochtone zorgconsulenten en interculturele 'transmitters' kunnen ziekenhuis-imams en -pandits hun functie vervullen, die al professionaliserend breder wordt dan slechts een liturgische gebiedsfunctie.

Van huis uit allochtone geestelijk verzorgers kunnen vanuit hun levensbeschouwelijk referentiekader in de velden der gezondheidszorg, justitie en defensie existentiële problemen begeleiden en spirituele krachten helpen mobiliseren. Samen met joodse, katholieke en protestantse pastores en humanistische raadslieden kunnen zij zowel tijdens als na hun emancipatieproces het spectrum van de geestelijke verzorging en/in de gezondheidszorg nog kleurrijker en zinvoller maken.

Daarnaast is óók onder allochtone evenals eerder onder autochtone geestelijk verzorgers groeiende differentiatie nodig.

In ieder geval moeten diverse open stromingen in de islamitische geestelijke verzorging vertegenwoordigd zijn. Dit kan in het begin ook poolvorming, waaruit kleinere zorginstellingen adequate geestelijke verzorging kunnen betrekken, ten goede komen.

De Nederlandse overheid ziet eveneens gedifferentieerd: nederlands-opgeleide imams als extra communicatiemiddel onder de allochtonen. Dit kan de allochtone medelanders helpen om met behoud van eigenheid een plaats te vinden in Nederland immigratieland en medegestalte te geven aan een Nederlandse multiculturele samenleving.

En moeten we, misschien **op weg naar een nieuw gemeenschapsgevoel** tenslotte dan nog wel onderscheid maken tussen autochtone en allochtone Nederlanders?....

ONTMOETINGS-DAG VOOR IMAMS EN PASTORES

Sinds 1995 organiseren de Islamitische Stichting Nederland (ISN) en de Werkgroep Islam van de Raad van Kerken in Nederland gezamenlijk bijeenkomsten die pastores en Turkse imams aangesloten bij de ISN in de gelegenheid stelt om elkaar in een informele sfeer te ontmoeten. De Islamitische Stichting Nederland is grootste Turkssprekende Moskeevereniging in ons land. In de Werkgroep Islam van de Raad van Kerken werken christenen en moslims samen aan een programma voor ontmoeting en informatie tussen aanhangers van beide godsdiensten. Deze ontmoetingsdag stond in het teken van het thema 'Overeenkomsten en verschillen tussen islam en christendom. Hoe kunnen wij plaatselijk met elkaar samenwerken?'

Gebed en leefwijze

Op 23 november 1998 waren we te gast in de abdij van Berne te Heeswijk-Dinther. Drie van de monniken leidden de gasten rond en vertelden over het dagelijks gebed en het gemeenschapsleven van hun communiteit. Hun verhaal riep veel vragen op - vooral onder moslims: over het ritme van de christelijke gebeden, de vorm en de inhoud ervan, over de leefwijze en de spiritualiteit van de monniken. Deze rondleiding werd een van de hoogtepunten van de ontmoetingsdag.

Om de communicatie tussen de Turks sprekende en de Nederlands sprekende deelnemers te vergemakkelijken konden de imams een bestuurslid meenemen. Ook de pastores konden desgewenst een gemeentelid meenemen dat al langer ervaring had met dialoog. Het resultaat was hoopvol: tijdens de lunch en in de werkgroepen werd er druk over en weer met elkaar gesproken. De deelnemers wisselden adressen en telefoonnummers uit. De tijd was veel te kort, maar de sfeer goed: open en vriendschappelijk. Tot twee maal toe volbrachten de imams hun gebeden in de hal van de abdij.

Conflicten oplossen

Het thema werd door twee sprekers

ingeleid. Van christelijke zijde sprak ds. Cees Bouma uit Arnhem. Hij werkte ruim vijf jaar in Pakistan als islamdeskundige van het Christian Study Centre te Rawalpindi. Hij besprak het verhaal van Jacob die met een list het eerstgeboorterecht aan zijn broer Ezau wist te ontstelen. Veel later treffen de beide broers elkaar weer. Het is een indrukwekkend moment als Jacob de ontstolen zegen teruggeeft. Eerst goed maken wat verkeerd is - daarna is het mogelijk om zelfs de meest ingewikkelde verschillen te overwinnen.

Ook in Arnhem beluistert Bouma verschillen in de wijze waarop moslims en christenen spreken, bijvoorbeeld over de situatie in hun stad. Christenen zijn met name verontrust over het onrecht op sociaal-economisch gebied. Moslims maken zich zorgen over de normloosheid van de samenleving. Maar, stelt Bouma, spreken deze verschillen elkaar tegen of vullen ze elkaar aan? We zouden wellicht eens beter moeten luisteren naar de intentie van onze gesprekspartners in dialoog om de achtergrond van hun zorg beter te begrijpen. Dit zal niet noodzakelijkerwijze tot volledige overeenkomst leiden. Het zal ons wel inzicht geven waar en hoe christenen en moslims kunnen samenwerken: "elkaar

ontmoeten - ontdekken dat je samen van Gods genade leeft is - is goed, is 'tof'".

Dezelfde bronnen

Prof. Mehmet Bayrakdar, Professor aan de universiteit van Ankara, stelde dat moslims en christenen de diepste intentie en beweegredenen van hun godsdiensten beter zouden moeten bestuderen: namelijk elkander liefhebben en genezing brengen in een wereld die los dreigt te raken van God. Veel Koranteksten spreken positief over Jezus en zijn volgelingen. Dat is geen wonder want islam en christendom zijn als religie en cultuur voortgekomen uit dezelfde historische bakermat en putten uit dezelfde bronnen wat betreft hun dogma, filosofie en mystiek. Het is de interpretatie en de overlevering die er door de eeuwen heen voor hebben gezorgd dat de uiterlijke vorm van beide godsdiensten in onze tijd zoveel verschilt.

De Griekse wijsheid is dankzij Arabische vertalingen overgeleverd en later herontdekt in het Westen. En er is opmerkelijk veel overeenkomst tussen het spreken over God door bijvoorbeeld Al-Farabi en Thomas van Aquino. De belangrijkste overeenkomsten van christendom en islam zijn:

- het spreken over God (waarbij het triniteitsdogma niet gezien hoeft te worden als een onoverkomelijke hindernis voor dialoog)
 - de openbaring (alle profeten gaven in essentie dezelfde boodschap van God door)
 - de profeten (waarbij voor moslims het profetschap haar voltooiing vond in Mohammed)
 - de engelen en satan
 - het geloof in het hiernamaals (waarbij voorop gesteld moet worden dat iedere gemeenschap geoordeeld zal worden volgens haar eigen principes en openbaringen).
- In de praktijk, de rituelen en in de dogma's van onze godsdiensten zijn meer overeenkomsten te vinden dan wij

beseffen. Om de betekenis daarvan te verkennen is veel geduld nodig - maar God is met hen die geduldig zijn.

Ene God, twee godsdiensten?

Tijdens de discussie kwam het laatste boek van Kuitert ter sprake: een stap op weg naar meer overeenkomsten tussen de islamitische en de christelijke opvatting over Jezus? Ds. Bouma merkte hierbij op dat christenen altijd al discussiëren over de vraag hoe zij het dogma van de triniteit het beste onder woorden kunnen brengen. Jezus is meer dan een profeet voor christenen. Bouma verwees naar de islamitische traditie waarin de profeet 'Rasoel' (apostel) genoemd wordt - ook omdat hij meer is dan een 'Nabi' (profeet). Mohammed heeft immers het Woord van God in boekvorm doorgegeven heeft aan de mensheid. Er werd gesproken over het rituele slachten. Bouma legde uit dat er in de bijbel geen richtlijnen te vinden zijn over ritueel slachten, maar dat christenen zich wel geroepen weten om alle leven op aarde, ook dat van dieren te respecteren en zich in onze maatschappij sterk maken voor een dierwaardig bestaan. Imam Semsettin Ulusal merkte op dat moslims weliswaar niets mogen eten dat aan andere goden opgedragen is. Maar dat is bij christenen niet het geval. Het eten van het voedsel van christenen is voor moslims toegestaan.

De islam dient de Ene God. Als het de interpretatie van mensen is die scheidslijnen opwerpt tussen de godsdiensten en niet het godsgeloof - hoe kunnen we daar plaatselijk het beste mee omgaan? Bayrakdar antwoordt dat mensen nogal eens overdrijven. Interpretatie is ook vatbaar voor politieke manipulatie. Daarom heeft hij in zijn inleiding gesteld dat we terug moeten naar de intentie en naar de bronnen van de godsdiensten. Bouma vertelt hoe hij, sinds hij zich ging verdiepen in de islamitische traditie, ervaren heeft dat hij anders omgaat met bijvoorbeeld de

evangeliën. Want door de dialoog worden we teruggeworpen op de vraag wat voor ons essentieel is in ons geloof.

Oordelen over verre mensen is heel gemakkelijk. Maar als je elkaar na komt te staan worden vooroordelen ontmaskerd.

ISN en RvK

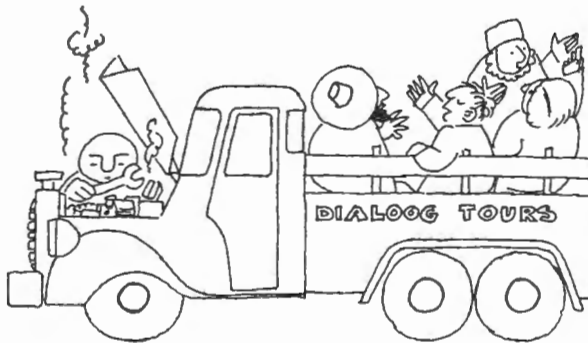
Imam Soytürk sprak namens de ISN een slotwoord uit. De moslimgemeenschap in ons land wordt steeds groter. De ISN is op dit moment druk doende om voorwaarden te scheppen opdat moslims in dit land kunnen leven volgens de voorschriften van hun geloof. Daarvoor is het essentieel dat er imams komen naar Nederland. Imams leren hun gelovigen tolerantie, respect en goed nabuurschap. Ds. Ineke Bakker stelde dat dagen als deze voor de Raad van Kerken van groot belang zijn. De Raad wil zich graag (en waar mogelijk samen met anderen) inzetten voor de waarden waartoe onze dienst aan God ons roept: zorg voor allen in de samenleving, naastenliefde en het overbruggen van de

kloof tussen witte en zwarte mensen.

Daarom is het goed om elkaar te leren kennen en spannende ontmoetingen te organiseren zoals dit bezoek aan de abdij: rijk want kleurrijk in een multiculturele samenleving.-C.van't Leven

BISSCHOPPELIJKE MIGRANTEN-BRIEF

In 1998 verscheen de bisschoppelijke brief 'Ik was een vreemdeling'. Cura Migratorum, de katholieke organisatie die zich bezighoudt met vreemdelingenpastoraat en interreligieuze dialoog was blij met de brief. Men ziet de brief als een belangrijke stimulans voor het gesprek over een multiculturele samenleving. Er was ook kritiek. Opvallend aan deze brief is dat er veel uitvoeriger, preciezer en concreter ingegaan wordt op de situatie en het beleid ten aanzien van asielzoekers, vluchtelingen en mensen zonder verblijfsvergunning dan van de andere migranten. Er wordt gewezen op bepaalde internationale verdragen en kritiek geleverd op concrete wetsbepalingen die de situatie van vluchtelingen, asielzoekers en mensen zonder verblijfs-

vergunning betreffen (p. 20-23). Over wetten en regelingen van overheidswege die handelen over de positie van reeds gevestigde migranten en nieuwkomers als gevolg van gezinshereniging of gezinsvorming wordt nauwelijks ingegaan.

Er wordt weliswaar een aantal algemene voorwaarden genoemd waaraan voldaan moet worden wil het welzijn van gevestigde migranten en nieuwkomers gegarandeerd zijn, de brief blijft op dit gebied wat op de vlakke. Actuele informatie op dit vlak ontbreekt. Er wordt weinig gezegd over de Wet Inburgering Nieuwkomers en over de Wet SAMEN, de Koppelingswet en eventuele gevolgen van deze overheidsbepalingen wordt helemaal niets gezegd. Daar waar de bisschoppen duidelijk stelling nemen tegen regels die vluchtelingen en mensen zonder verblijfsvergunning betreffen laten zij zich nauwelijks kritisch uit over de eventuele negatieve gevolgen van overheidsbeleid ten aanzien van gevestigde migranten.

De betrokkenheid van kerkelijk Nederland bij de situatie van vluchtelingen en mensen zonder verblijfsvergunning lijkt groter te zijn dan bij die van de migrantenburen van de autochtone lezer. Misschien is het ook wel 'makkelijker' om zich het lot aan te trekken van mensen die in extreme nood verkeren dan om zich een weg te banen in het alledaagse, soms moeizame samenleven van min of meer gevestigde autochtonen en allochtonen.

Het is positief, dat speciale aandacht gevraagd wordt voor oudere migranten en -een klein beetje- ook voor vrouwen. Enkele opmerkingen hierbij: Er wordt geconstateerd dat oudere allochtonen Nederlandse waarden, zoals de in hun ogen grote tolerantie, vaak als vreemd ervaren (p.16). Dit geldt echter niet alleen voor allochtone ouderen. Ook autochtone ouderen herkennen zich vaak niet meer in de snel veranderende Nederlandse samenleving, waar andere

normen en waarden gehanteerd worden dan een halve eeuw geleden.

Eveneens zou er meer gezegd kunnen worden over de specifieke positie van vrouwen als vluchteling en als migrant, bijvoorbeeld als het om seksueel misbruik gaat of de eigen wijze waarop zij haar plaats zoeken in de samenleving.

De positieve kant van dit gedeelte van de brief mogen we echter niet uit het oog verliezen. Er wordt immers wel een aanzet gegeven om een discussie op gang te brengen daar waar sprake is van alledaagse spanningen in het samenleven in de wijk of buurt.

In een korte passage wordt aandacht besteed aan de interreligieuze dialoog. Hier wordt bedoeld op contacten met moslims. Naast deze kinderen van Abraham vinden er in praktijk ook geloofsgesprekken plaats met hindoes en boeddhisten. Jammer genoeg wordt hier geen melding van gemaakt.

Wat de contacten met moslims betreft is het goed te vernemen dat van de brief een bemoediging uitgaat naar degenen die met interreligieuze ontmoetingen bezig zijn. Deze bemoediging had echter wat sterker aangezet mogen worden; het had ook een oproep kunnen zijn.

Het stuk tekst over interconfessionele contacten is weliswaar kort, dit neemt niet weg dat de belangrijkste punten erin vermeld worden. Het aspect beeldvorming komt duidelijk naar voren en er wordt duidelijk onderscheid gemaakt tussen het godsdienstig en het maatschappelijk gesprek.

Een gemis in deze passage van de brief is het niet vermelden van het door de bisschoppen ingestelde bureau voor de relatie-opbouw met moslims (ROMC), waar de lezer voor raad en concrete handelingsuggesties terecht kan.

FRANSE BISSCHOPPEN OVER CONTACTEN TUSSEN KATHOLIEKEN EN MOSLIMS

De katholieke bisschoppen van Frankrijk houden hun nationale bijeenkomsten graag in de rijkelijk van hotels voorziene en zeer katholieke omgeving van Lourdes. Van 4 tot 10 november 1998 was hun laatste vergadering aldaar. Een belangrijk agenda-punt was de houding van katholieken ten opzichte van de moslims. Met dreigend fundamentalisme, bommen in de Parijse metro en het ontdekken van wapen-arsenaals van FIS of GIA is deze aandacht zeker te begrijpen. We moeten bovendien beseffen, dat er een sterke rechtse partij is in Frankrijk, die ongetwijfeld ook wel van katholieken stemmen zal krijgen. Ook al bestaat er een sterke scheiding tussen kerk en staat, vele Fransen zien dan toch de kerk als een van de bolwerken van het 'Frans-zijn'. De bisschoppen willen niet namens andere christenen spreken. Het was al moeilijk genoeg om deze katholieke leiders op de lijn van één document te krijgen. Er stemden 80 bisschoppen voor en zes tegen. De laatsten vonden het niet 'opportuun' om nu al met dit document te komen. Daarom wordt in het taalgebruik ook steeds uitdrukkelijk gesproken over de houding van de katholieken alleen. Het was te moeilijk om ook tot een overeenstemming met protestanten te komen en de bisschoppen willen niet voor hen spreken. Titel van het document is 'Catholiques et musulmans: un chemin de rencontre et de dialogue' [Katholieken en moslims: een weg van ontmoeting en dialoog]. Misschien is er wel geen maatschappij in Europa waar de religie zo marginaal geworden is als de Franse. Misschien weet geen kerk zo goed wat echte spiritualiteit is als juist die Franse katholieke kerk. Juist op dit laatste punt willen de bisschoppen een ontmoeting met moslims. Karel Steenbrink vertaalde een selectie, ongeveer 20% van het document van 8 bladzijden.

Een ontkerkelijkt land ziet andere religies arriveren

De huidige bevolkingsstromen, samenhangend met migraties om economische redenen en met de betere communicatiemiddelen, brengen met zich een culturele en religieuze veelvormigheid, die in alle landen van West-Europa zichtbaar is. Alle christelijke kerken moeten daartegenover hun standpunt bepalen.

Frankrijk heeft de neiging om de sterke secularisatie te benadrukken en deze religieuze veelheid vindt dus plaats binnen een geheel van sociale veranderingen en van morele oriënteringen. De zoektocht naar God vindt plaats onder de meest verscheiden en ongewone vormen. Er bestaat bij ons een behoefte aan authentieke en sterke spiritualiteit, als antwoord op een ontmenselijkend materialisme en op een overvloed aan technologie, waarvan wij de gevolgen niet meer kunnen overzien. In ons land,

dat diep gekenmerkt wordt door het christelijk geloof, bieden nu ook andere religieuze tradities zich aan. Onder hen: de Islam.

Begrip voor angst

Ontsteld door de opkomst van de Islam in onze maatschappij, tonen een aantal Franse katholieken zich bezorgd als zij in hun omgeving andere religieuze gebouwen en nieuwe rituelen zien, vreemd aan onze cultuur. Zij constateren een te welwillende houding, tegenover een religie, die lange tijd werd gezien als de grote vijand. Zij zien dit als een verlaten van de Waarheid en Missie.

De katholieke kerk begrijpt de vragen en de angsten van vele gelovigen. Zij zijn ook niet zonder grond. Dit geeft ons des te meer een reden om er voor te zorgen, dat de ontmoeting berust op objectieve criteria, want we moeten niet

vervallen in een naïef syncretisme. Er kan geen sprake van zijn dat we in de steek laten wat voor ons essentieel is: de Goede Boodschap van de universaliteit van het heil in Jezus-Christus, Zoon van God.

Verschillen aanvaarden

In 1985 hield Johannes Paulus II een toespraak tot jonge Marokkaanse moslims en hij kreeg enthousiaste reacties. Hij zei onder meer: "De eerlijkheid gebiedt ons, dat wij onze verschillen erkennen en eerbiedigen. Het meest fundamentele onderscheid ligt ongetwijfeld in de visie die wij hebben op de persoon en het werk van Jezus van Nazareth. Veel te veel ontmoetingen zijn onecht, omdat de deelnemers de verschillen niet willen aannemen, zij het uit gebrek aan kennis, een en ander verbergend door syncretisme, zij het dat een partij zijn mening aan de ander wil opdringen. Als we een volledige overeenstemming zouden verwachten aan het begin of zelfs aan het einde van onze ontmoeting, dan leggen we een onmogelijke eis op aan de ontmoeting."

Geprivilegeerde plaatsen van ontmoeting

De beste plaats van ontmoeting is die van het dagelijkse leven: de wijk, het dorp, de school en universiteit, het werk, de ontspanningsverenigingen. We gaan vaak voorbij aan het belang en de intensiteit hiervan. Er zijn werkverbanden om elkaar te helpen, met het oog op gerechtigheid, ethische waarden en vrede. Dit zijn de geprivilegeerde gelegenheden voor gelovigen om deelgenoot te zijn aan elkaar situatie.

Ook in het zo gesecculariseerde Frankrijk een publieke dimensie voor de religies

Op het moment dat zich allerlei moeilijk voorspelbare veranderingen aandienen, kunnen de grote religies in de maatschappij een bijdrage leveren aan het

instandhouden van het morele en maatschappelijke erfgoed, aan het bewaren van een wezenlijke spirituele dimensie. Wij, katholieken, hoeven niet te berusten in een totale marginalisering van ons geloof, alsof de christelijke boodschap verborgen zou moeten blijven in het geheim van de harten zonder enig reële invloed op de wereld en de maatschappij. Dit recht kennen wij ook toe aan de andere religieuze stromingen in de gesecculariseerde (*laïque*) Franse maatschappij. Ook in het publieke domein moet de spirituele en morele dimensie van de mens erkend worden. Daarvoor is het nodig dat de geloofsgemeenschappen in staat worden gesteld om te getuigen van hun geloof en van hun inzet voor de wezenlijke morele waarden, overtuigd als zij zijn dat zij zo de gehele natie dienen.

Van ontmoeting naar dialoog

De overgang van een eenvoudige ontmoeting naar een echte dialoog gaat niet van zelf. Maar daarnaast is het van belang, dat wij ons realiseren, dat niet iedereen onder dialoog hetzelfde verstaat. De echte dialoog is overal aanwezig in de gehele geschiedenis van Gods Volk. Dialoog is altijd een beproeving en een moeilijke opdracht. Dialoog kan nooit een ontkenning van de eigen beginselen zijn, maar het is wel een bron van uitwisseling, wederkerige verrijking en vrede. De katholieke kerk ziet deze dialoog met gelovigen van andere religies als een wezenlijk taak die ons is toevertrouwd door de Christus. Zelfs als de dialoog niet altijd concreet wordt toegepast, moet hij toch een ideaal blijven.

[Het is goed als speciale groepen zich hiervoor bijzonder inzetten; de oproep geeft ook aandacht aan gemengd gehuwden; er wordt gesuggereerd dat ieder bisdom een speciale contactpersoon voor de relaties met de islam zou moeten hebben]

Het delicate probleem van 'wederkerigheid'

[*Het probleem van de zwakke maatschappelijke positie van christenen in een aantal islamitisch-arabische landen, waar zij geen kerken, soms geen bijbels of openlijk-christelijke tekens mogen tonen, roept veel weerstand op bij moslims: de uitspraken hierover zijn dan ook uitermate vaag en politiek! Toch riepen zij bij moslims al negatieve reacties op.*] Wij zijn zeer gevoelig voor het lijden van onze mede-christenen en van hen die het zouden willen worden in bepaalde landen, waar zij zich gemarginaliseerd voelen als burgers of zelfs als gelovigen. Wij moeten het gesprek over de mensenrechten voortzetten met de verantwoordelijken van de moslimgemeenschappen en hierbij moet het ook uitdrukkelijk gaan over de vrijheid van godsdienst, een basis-principe van het internationale recht.

LIBERALE GELOVIGEN AAN HET WOORD

Een Ronde Tafel discussie met prof. Riffat Hassan en enkele buitenlandse gasten van de CAIRO 5 conferentie, Den Haag 5 februari 1999.

Prof. Riffat Hassan, Amerikaanse moslim theologe, had het voorstel gelanceerd om in een rondetafel discussie met een aantal geïnteresseerde Nederlanders van gedachten te wisselen. Vanuit de Cairo 5 conferentie had zij zelf een aantal wetenschappers bereid gevonden om aan deze discussie deel te nemen: een spontaan gebeuren, een onderlinge kennismaking, een open gesprek rondom het thema "Stem nemen - het woord geven".

Dankzij Fatusch Productions en de kerkelijke bureaus voor Ontmoeting met Moslims zaten er die avond meer dan 40 moslims, christenen, hindoes en joden in een kring: ieder op zijn of haar eigen wijze betrokken bij de interreligieuze dialoog in ons land. Als gasten

waren aanwezig prof. Mehmet Aydin uit Turkije, prof. Gamal Solaiman uit Canada, prof. Daniel Maguire uit Milwaukee, mrs. Jasmine Gawal, dr. Anthony Padovano uit de USA, prof. Arvind Sharma uit Canada.

Cokkie van 't Leven, staffunctionaris voor Ontmoeting met Moslims, opende de avond met een verwijzing naar de tekst voor die zondag in de Nederlandse kerken: gelovigen, zegt Jezus, zijn als zoutend zout en lichtend licht (Mattheus 5: 13-16). Wat als het zout zijn smaak verliest? Je zet de lamp toch niet onder een korenmaat? Dit geldt niet alleen voor christenen. Als godsdiensten en gelovige mensen uit verschillende tradities ergens voor staan - voor medemenselijkheid, voor gerechtigheid - dan is het goed dat zij stem krijgen en het woord nemen. Goed ook dat zij naar elkaar luisteren en elkaar het woord geven: wat is onze rol als gelovigen in deze samenleving?

Prof. Dick Mulder, oud-voorzitter van de Nederlandse Raad van Kerken, gaf een kort overzicht van de situatie in Nederland waarna Prof. Riffat Hassan, docent religiewetenschappen in Louisville USA, het gesprek inleidde.

Onderling verdeeld

Prof. Mulder onderstreepte het belang van interreligieuze dialoog met de woorden van Hans Küng: 'er zal geen vrede zijn tussen de volkeren zonder vrede tussen de godsdiensten en er zal geen vrede zijn tussen de godsdiensten zonder dialoog'. Hij wees op de noodzaak om te komen tot vormen van samenwerking tussen de verschillende religies. In ons land gebeurt er veel op het gebied van interreligieuze dialoog - zowel landelijk als plaatselijk. Maar toch zijn er nog steeds te veel mensen ofwel niet geïnteresseerd in andersgelovigen ofwel gekant tegen iedere vorm van onderling contact, onder christenen, maar ook onder moslims of joden.

Het is van het grootste belang dat gelo-

vigen uit verschillende godsdiensten elkaar ondersteunen in wederkerigheid - en wel zo dat iedere man of vrouw geïnteresseerd is in het recht van iedere burger in dit land om te leven volgens zijn of haar overtuigingen. Laten christenen, moslims of joden zich niet alleen inzetten voor de eigen zaak - laat iedereen opkomen voor iedereen.

Het is niet goed om al te optimistisch te spreken over een 'noodzaak van interreligieuze dialoog' of over 'eensgezindheid onder de religies'. Twee factoren kunnen we helaas niet over het hoofd zien: de onwil om het contact te zoeken en de grote onderlinge verscheidenheid binnen elk van de religieuze gemeenschappen. Zij vormen een lastige hindernis op de weg van interreligieuze dialoog en onderlinge samenwerking.

Authentiek spreken?

Prof. Riffat Hassan begon met de uitspraak van een goede vriendin: 'als er maar één God is, waarom dan zoveel opvattingen, rivaliteiten en strijd onder Zijn volgelingen?' Zij tekende de opkomst van de Oecumenische Beweging vanaf de dertiger jaren. Wat begon als interkerkelijke beweging, groeide na de tweede wereldoorlog en vooral door de ramp van de holocaust uit tot een gesprek tussen de kerken en de joodse gemeenschap. Veel vooroordelen en stereotyperingen konden ontmaskerd en actief bestreden worden. In de 70-er jaren na het olie-embargo en de Iranese revolutie van 1979 verbreedde de dialoog zich - althans in Amerika - naar een christelijke, joodse, islamitische dialoog. Het is verheugend dat er vanaf dat moment ook moslims betrokken raakten bij het gesprek tussen de godsdiensten.

Maar de brede dialoog stuitte wel op grote problemen - vooral op een groot gebrek aan kennis over elkaar. Alsof gedegen kennis van het jodendom of van het christendom jaren studie vereist, maar je de islam zou kunnen leren

kennen door er in het weekend een paar boeken op na te lezen.

Iedere godsdienst is zo gedifferentieerd dat het begrijpen ervan veel tijd en moeite kost. Het grootste probleem van dialoog is dan ook gelegen in de taal: "Neem de terminologie van de zeventiger jaren over het 'islamitisch reveil', of die van de tachtiger jaren over het 'islamitisch fundamentalisme'. Beide begrippen zijn vreemd aan de islam. Het zijn leenwoorden uit de christelijke traditie. Het woord 'fundamentalisme' heeft een normatieve, negatieve bijklank gekregen. Het is een gevaarlijk woord dat weinig bijdraagt aan een analyse van stand van zaken, maar wel veel misverstanden oproept.

"Dus toen ik weer eens gevraagd werd om een lezing te geven over 'het fundamentalisme' realiseerde ik me dat wij, zowel joden als moslims, hiermee op moeten houden. We moeten ophouden te spreken over onze godsdienst in begrippen die vreemd zijn aan onze eigen traditie. Sterker nog: soms gaan die begrippen tegen ons geloof in. Je kunt geen authentieke antwoorden geven als de vraag niet authentiek is. Niet ik moet het begrip vertalen - maar de vragensteller moet de noodzakelijke kennis verwerven om mij correcte vragen te stellen!"

Prof. Hassan stelde dat taalgebruik en de agenda van de interreligieuze dialoog een Westerse christelijke onderneming is. Nu is er geen alternatief voor interreligieuze dialoog: conflicten laten zich alleen oplossen met woorden of met geweren. Authenticiteit van dialoog vereist echter veel voorwerk.

Liberaal platform

Dialoog is voor haar met de woorden van Martin Buber 'confrontatie' en niet alleen afhankelijk van goede wil, een mooi gesprek of vriendelijke woorden. Er kan pas sprake zijn van een relatie als onderlinge verschillen aan de orde komen, theologisch, historisch, of emo-

tioneel. En daarbij zijn culturele verschillen - zoals het dragen van een hoofddoek - soms nog moeilijker te aanvaarden dan religieuze onenigheid. Liberale theologen hebben in onze tijd behoefte aan een intra-religieuze dialoog. Nergens, niet in het Oosten en ook niet in het Westen, bestaat er een platform waar progressieve moslims elkaar kunnen ontmoeten. Zij ontmoeten elkaar meestal op conferenties waar zij te gast zijn bij anderen. Daarom krijgen zij te weinig gelegenheid om modellen uit te werken voor progressieve vormen van islam.

Op de wereldvrouwenconferenties in Cairo en in Bejin werd dit pijnlijk duidelijk. De rechterflank van de godsdiensten was er sterk aanwezig en goed georganiseerd. De progressieven echter waren te verdeeld om stem te maken. Aan de ene kant hebben zij te maken met een oprukkende secularisatie en aan de andere kant met orthodox extremisme.

Liberale gelovigen staan voor de concrete opdracht om hun stem te laten horen. De vraag is alleen waar dat moet gebeuren. Wie laat zo'n liberaal platform toe? Soms lijkt het alsof Amerika, dat voortdurend klaagt over het 'fundamentalisme' van de islam, nog veel angstiger is voor de ontwikkeling van progressieve vormen van islam - een veel grotere uitdaging voor het Westerse denken dan de orthodoxe stromingen.

Enkele vragen uit de zaal:

Over fundamentalisme

prof. Hassan: Laten we woorden gebruiken als 'extremisme' of 'fanatisme' en proberen om minder veroordelend en meer analyserend te spreken. Er is sprake van extremistische bewegingen in de wereld. Dat is een ernstig probleem. We kunnen de begrippen die we hiervoor gebruiken ofwel telkens opnieuw definiëren, ofwel op zoek gaan naar nieuwe woorden die minder beladen zijn.

Over no-go area's:

prof. Sulaiman: Sommige thema's zijn eigen aan een bepaalde context. Moslims kunnen niet accepteren dat de tekst van de Koran ontleed of bekritiseerd wordt. Christenen gaan heel ver met hun historisch-kritische analyse van bijbelteksten. Er zijn bepaalde 'no-go area's' binnen de godsdiensten.

prof. Hassan: Het belangrijk om te zien dat bepaalde zaken voor mensen binnen eenzelfde traditie vanzelfsprekend zijn, terwijl ze voor mensen daarbuiten alles behalve vanzelfsprekend zijn. Neem de kwestie in het jodendom over de uitverkiezing van het volk en hun verhouding tot het beloofde land, bij christenen de God-mensheid van Jezus, bij moslims de openbaring van de woorden van de Koran.

Op een dialoogconferentie maakte een rabbijn eens de opmerking dat hijzelf de Bijbel las als een sprookjesboek. Hij stelde aan moslims de vraag waarom zij de Koran ook niet kunnen zien als een verzameling sprookjes. Moslims waren diep geschokt door deze vraag. Maar later verontschuldigde één van de moslims zich voor zijn verontwaardiging over deze opmerking. Hij merkte op dat het de Koran was die hem leerde: "spreek niet met de Mensen van het Boek dan op de meest betamelijke wijze". Ik heb diep respect voor deze man.

prof. Mulder: In de dialoog kunnen we beter uitgaan van datgene wat ons verbindt - gedeelde zorgen en gemeenschappelijke waarden - en samenwerken in de strijd tegen het kwaad in onze wereld. Verschillen kun je niet altijd vermijden. Daarvoor geldt: 'let us agree to disagree'.

Over dialoog tussen vrouwen

prof. Hassan: Te vaak worden vrouwenzaken gemarginaliseerd of getrivialiseerd. En dat komt niet door een gebrek aan vrouwelijke wetenschappers. Een dialoog tussen vrouwen gaat vaak dieper, met uitwisseling van ervaringen, meer verhalen en minder academisch

betoog. Het gaat niet over theorie. Het is geen boekenwijsheid. Vrouwen communiceren op verschillende niveaus. Ik haal veel energie uit dergelijke dialoog-bijeenkomsten.

Religie als dubbel zwaard?

drs. Mintjes: In een samenleving met etnische en culturele verscheidenheid kunnen religies elkaar wellicht vinden in de strijd tegen secularisatie. Maar is religie niet een dubbel zwaard - met tegenstrijdige interpretaties? Wat is rechtvaardig en wat niet? Alle interpretaties baseren zich op dezelfde boeken. Is er daarom niet ook reden voor enige aarzeling om religie zoveel stem te geven?

prof. Hassan: Voor mij is de Koran een boek dat de rechten van de mens - van man en vrouw - bevordert. Over vrouwen roept het twee soorten reacties op. Het extreem orthodoxe standpunt zegt dat islam een goede godsdienst is en dat moslimvrouwen alle rechten krijgen die zij maar willen: zij hoeven niet te werken en hebben recht op verzorging. De andere groep komt uit Pakistan en maakt deel uit van de beweging voor de rechten van de mens. Voor hen zijn islam en mensenrechten of godsdienst en mensenrechten onverenigbaar.

Met beide groepen ben ik het niet eens. Ik wil de strijd aangaan ten behoeve van de gewone moslimvrouw. De meeste vrouwen zijn arm, ongeletterd en leven in dorpen. Zij hebben geen stem, geen rechten, geen naam. Als ik voor hen iets wil betekenen - of ze nu uit Turkije komen of uit India - kan ik niet aankomen met zoiets als de Verklaring over de Rechten van de Mens. Maar als ik uitleg dat God Barmhartig is en vol van Genade en hen een vraag stel: "Hoe denk jij dat God neerziet op het geweld dat jij ondergaat? Als jij sterft bij een bevalling omdat jij je tiende kind baart zonder dat je daarbij voldoende zorg ontvangt?". Dan spreek ik woorden die zij verstaan.

Het gaat erom dat zij, en ook wij, onze

eigen levenservaringen verbinden met de woorden van de Koran. Islam is de matrix waarbinnen zij leven. Religie heeft een grote motiverende kracht. En als we iets willen veranderen in onze wereld, dan hebben we die kracht hard nodig. Academische discussies zullen de wereld niet veranderen. Maar als je het geloof van mensen gebruikt, zullen zij uitgaan en de wereld veranderen. Ik ben het eens met de stelling dat religie ook ten kwade kan werken. Maar de wereld heeft een positieve progressieve godsdienst hard nodig.

Respect is genoeg

Jongeren in de zaal pleitten voor wederzijds begrip en respect en vooral ook meer acceptatie van moslimvrouwen in ons land.

Op verzoek van de jongeren besloot prof. Aydin de avond. Hij stelde met een citaat van Gadamer: "begrijpen is worden". De ander leren kennen is een wordingsproces, geen bekering, maar een verandering door nieuwe ervaringen. Dit wordingsproces is uiteindelijk de bedoeling van iedere vorm van interreligieuze dialoog.

Mw. Orgü: In de dialoog hoeven we niet van elkaar te houden. Respect - dat is genoeg. -C.van't Leven

ISLAM EN POLITIEK IN TURKIJE

In het Franse zusterblad van Begrip 'Se Comprendre 99/3' van maart '99 geeft Xavier Jacob een overzicht van de geschiedenis van de verhouding tussen de staat en de islam in Turkije na de seculiere revolutie van Kemal Atatürk. Hij geeft een nauwkeurig gedocumenteerd overzicht van het terugdringen van de invloed van de islam door de staat vanaf het jaar 1923. Nadat op 14 mei 1954 de Democraten aan de macht komen herwint de islam - stap voor stap - terrein uitlopend in 1996 op de korte regeerperiode van de Refah Partisi van Erbakan. Volgens Xavier Jacob zijn de Tariqa's,

de Alevieten en de fundamentalisten het op één punt met elkaar eens: zij willen een regering die seculier is in de letterlijke betekenis van dat woord: d.w.z. die zich niet bemoeit met religieuze aangelegenheden. Uit *Se comprendre* (email: comprendre@a-vip.com), 5 Rue d'Issy, 92 170 Vanves, France.-C.van't Leven

IN MEMORIAM TOKE WESSELS

Op 4 februari werd tijdens een kerkdienst in de Dominicuskerk in Amsterdam afscheid genomen van Toke Wessels.

Toke stelde haar warme persoonlijkheid, haar grote organisatietalent en haar niet geringe energie na haar terugkeer uit Libanon (waar ze met haar man tien jaar woonde) ter beschikking aan het werk onder vluchtelingen in haar woonplaats Amstelveen. Hoewel ze niet altijd op de voorgrond trad is zij ook van groot belang geweest voor de ontmoeting tussen - onder meer - christelijke en moslimvrouwen. In 1985 lanceerde zij samen met enkele anderen het idee om in het kader van de Raad van Kerken een interculturele en interreligieuze ontmoetingsgroep op te zetten voor vrouwen. "En ik doe alleen mee als er evenveel zwarte als witte vrouwen in zitten" zei ze op vastberaden toon. Dankzij haar is dat in eerste aanleg gelukt. Zo werden de VIPS geboren: Vrouwen In de Pluriforme Samenleving. In de VIPS zaten vrouwen die afkomstig waren uit verschillende autochtone Nederlandse vrouwenorganisaties naast Spaanse, Surinaamse, Turkse, Molukse en Indische vrouwen. Dat was niet altijd gemakkelijk. Pas na lang bakkeleien ontstond er een gemeenschappelijke 'taal', een gezamenlijke inzet. Die kwam er doordat er in de VIPS onder meer dankzij Toke een plek was waar meer gedaan werd dan 'op zijn Nederlands' te vergaderen, met agendapunten

en dergelijke. De VIPS was een plek om samen te spreken over onze dagelijkse zorgen, om elkaar verhalen te vertellen en om samen te lachen. Toke kon goed luisteren én goed vertellen. Veel mensen vonden het gemakkelijk haar hun problemen voor te leggen; zij kon op haar beurt de ervaringen van haarzelf en anderen gemakkelijk en aansprekend aan anderen doorgeven. Zo was ze vaak een brug tussen verschillende groepen mensen. Sommige van die verhalen zijn dankzij Toke, na veel inspanning en moeite van haar kant, op papier gezet. In de tijd dat wij samenwerkten binnen de VIPS kwam ik wel eens bij haar thuis. Daar verbleef dan vaak tijdelijk een gast uit een ander land, of er schoof een vluchteling mee aan tafel. Voor Toke was die grote gastvrijheid vanzelfsprekend. De debatten binnen de VIPS waren soms langdurig en pijnlijk. Op een bepaald moment besloot Toke dat ze haar energie meer in het vluchtelingenwerk wilde steken. Daar zat vooral haar hart.

Door die overstap ben ik haar een aantal jaren uit het oog verloren. Heel onverwachts werd ze in september 1997 geconfronteerd met het nieuws dat ze borstkanker had. Ze is de strijd met haar ziekte met volle kracht aangegaan. Toen in september 1998 bleek dat ze niet meer kon genezen is ze met haar man en kinderen teruggegaan naar Libanon. Daar sprak ze in de kapel van de theologische hogeschool waar zij en haar man gewerkt hadden over 'heelmaking': "In onze maatschappij is het een taboe om over ziekte te praten, het maakt mensen dodelijk beangst. Maar ik denk dat het goed is om leed, angst, vrees, pijn, droefheid en tranen te delen, omdat het toont dat je moed hebt om te lijden. Als men zich niet uitspreekt dan moet je de last alleen dragen."

Haar nagedachtenis zij ons tot zegen.
-Gé Spielman

PRIJS VOOR KERKWERK MULTICULTUREEL SAMENLEVEN

Op 5 december 1998 werd de jaarlijkse prijs van de Liga voor de Mensenrechten uitgereikt aan de organisatie Kerkwerk Multicultureel Samenleven. De organisatie werkt onder het mandaat van de Belgische bisschoppen onder meer aan de relatie-opbouw tussen moslims en christenen.

COMECE: Groupe de travail 'islam' (Brussel 25-26 januari 1999)

COMECE, gevestigd in Brussel, staat voor Commission des Episcopats de la Communauté Européenne. De Functie van COMECE is het lobbyen, de kerk op de agenda van EU-activiteiten krijgen. COMECE werkt nauw samen met OCIFE, Office Catholique d'Information et d'Initiative pour l'Europe, een soortgelijk Jezuiten-initiatief. Er zijn vijf werkgroepen. De werkgroep islam staat onder leiding van de Duitse witte pater dr. Hans Vöcking. Bij de twee-daagse bijeenkomst waren verder aanwezig dr. Andrea Pacini van de Fondazione Giovanni Agnelli (de 'Fiat-Foundation') uit Torino; Sir James Adams, gewezen ambassadeur van het Verenigd Koninkrijk in onder meer Brussel en Cairo; een stagiaire bij de EU, een tweede witte pater Jean-Marie Gaudeul, docerend aan het Institut Catholique in Parijs en onder meer ook redacteur van de Franse voorloper van Begrip, *Se Comprendre*. De vergadering begon met een overzicht van Brusselse initiatieven op het gebied van religieuze aspecten van culturen. De Anglicaanse geestelijke John Murray is een sleutelfiguur in het departement CDMG (Comité européenne sur les migrations) waar effecten van migraties worden onderzocht. Binnen dit kader heeft de Europese Commissie een Seminar on Religion and the Integration of Immigrants gesteund dat van 24-26 november 1998 in Straatsburg is gehouden en waarbij Hans Vöcking en Jorgen Nielsen (Birmingham, CSIS, Centre for

the Study of Islam and Christian-Muslim Relations) moderatoren waren. Twintig regeringen hadden vertegenwoordigers gestuurd. Ruim 60 vooral moslim-deelnemers kregen gelegenheid het debat te bepalen door hun wensen te formuleren. Een voorlopig verslag is reeds beschikbaar. De lunch werd besteed aan contacten met Torsten Ericsson van de Zweedse vertegenwoordiging en de Duitser Thomas Jansen van het bureau van ex-Commissievoorzitter Santer. Ericsson gaf een overzicht van de tweede initiatieven in de Europees-Arabische dialoog en de duidelijke plaats die religie daarin krijgt, zodat het programma officieel heet: "Euro-Islam: un projet suédois pour une meilleure compréhension et pour la paix", gelanceerd tijdens een Stockholm-conferentie van juni 1995 en bevestigd in de Barcelona-verklaring van november 1995, toen de vijftien lidstaten van de EU een bijeenkomst hielden met 12 Middellandse Zee-staten: naast veiligheid, economie en handel stonden culturele en sociale zaken uitdrukkelijk op de agenda, waarbij de noodzaak om de inter-culturele relaties te verbeteren zeer uitdrukkelijk werd erkend. Jansen is een beslissende figuur in de Cellule de Prospective, die binnen het kantoor van de commissie-voorzitter Santer scenario's voor de toekomst ontwerpt, waarbij culturen van minderheden binnen Europa ook zeer belangrijk zijn. De Cellule wil op korte termijn een zakelijke inventarisatie van de religies van minderheden in alle lidstaten bevorderen. De eigenlijke middagzitting werd besteed aan de uitwerking van een project om een aantal burgemeesters van de Euro-Islam zone bijeen te brengen rondom de thematiek van culturele en religieuze minderheden in hun respectievelijke steden. Ietwat triomfantelijk werd in het voorstel gesteld dat de migratie de religie weer op de politieke kaart heeft gezet: "La migration a redonné les religions une place dans la cité dans les pays européens

marqués par la séparation de l'Etat et des Eglises". Deze formulering is wel wat te sterk: de laïcité wordt met name in Frankrijk wel wat versoepeld, maar niet ten gunste van religies als zodanig, alleen ten gunste van een wat vage spiritualiteit. Bovendien bekijkt men de islam vooral als een politieke entiteit. De leuze van Gilles Kepel, dat La Revanche de Dieu betekent dat God in de (fundamentalistische) islam wraak heeft genomen voor de afval van het westen, mag dus niet te snel als een overwinning voor de echte religie gezien worden! Niettemin: er lijkt een opening te zijn voor deze belangstelling en er is stevig gewerkt aan een concreet voorstel voor een door de EU te subsidiëren burgemeesters-conferentie die medio 2001 zou moeten plaats vinden.

Op de tweede dag werd allereerst aandacht gegeven aan een verklaring van de Franse bisschoppen Catholiques et musulmans: un chemin de rencontre et de dialogue, aangenomen in Lourdes, 4-10 november 1998. Gaudeul was als mede-opsteller op de hoogte van alle compromissen, valkuilen en specifieke sterke punten van dit stuk. Het tweede deel, van de morgenverklaring werd gewijd aan een bespreking van een tweede conferentievoorstel, een seminar van top-journalisten uit de Euro-Islam regio over de thematiek van God, stad, verhuizen, rol van religie in het pluriforme moderne leven, onder de ook wat triomfantelijke titel: 'Le retour du religieux dans la politique: le fondamentalisme dans les religions'. De beide conferentievoorstellen waren geschreven door dr. Hans Vöcking.

Naast de meer vrijblijvende ontmoetingen van 'islam-voorlichters' van de oecumenische kerken (bv via de Journées d'Arras en de Journées Romaines; de KEK-CCEE islamcommissie) kan het Brusselse circuit een belangrijk middel worden voor onderlinge afstemming van strategie t.o.v. moslims tussen verschillende Europese landen. -K. Steenbrink

INTERRELIGIEUS GEBEDSUUR

Vanaf 1993 wordt in Friesland jaarlijks het interreligieuze gebedsuur gehouden in het kader van 21 maart, de internationale dag tegen rassendiscriminatie. Het gebedsuur wordt gedragen door het Platform Levensbeschouwing Kleurrijk Friesland. Ook de Raad van Kerken Friesland is hierin vertegenwoordigd. De keuze voor 21 maart wordt als volgt omschreven: 'Vandaag de dag lezen en horen we spreken over etnische haat en zuiveringen, over vijandschap op grond van huidskleur en uiterlijk. Niet alleen politieke opvattingen, maar ook geloofsvisies blijken hierbij een rol te spelen'. Dit jaar stonden de voorgangers op 21 maart naast elkaar in een Rooms-Katholieke kerk vanuit de centrale gedachte 'Vruchten van één boom'. Predikante Corry Nicolay: 'Met eerbied en respect luisteren mensen naar de begroeting vanuit verschillende godsdiensten en naar gelezen en gereciteerde teksten uit de Bijbel, Koran, Veda en Baha'i geschriften. Verschillende vruchten worden door de rk-pastor, imam, pandita en baha'i voorgangster onder die ene boom gelegd. Bij het gebed nemen we heel gewoon ieder onze eigen geloofshouding aan. Samen zingen we het lied van de regenboog, de boog van Gods kleurrijke verbond met mensen. Tenslotte wensen we elkaar Gods vrede toe, waarna de voorgangers vredesgroeten uit de boom halen en aan de mensen in de kerk uitdelen'.

Nederlanders en Moslims in Zuid-Afrika

J.L. Cilliers *Christians and Muslims at the Cape of Good Hope 1652-1795. A Study of Interreligious Relations and their Power-Based Dynamics*, doctoral dissertation, verdedigd aan de University of Western Cape, South Africa, verdedigd op 25 maart 1998.

In de strijd tegen de apartheid speelden de Moslims van Zuid-Afrika een belangrijke rol: als de zwarten veroordeeld tot een gediscrimineerd leven, maar toch soms in staat om een bemiddelende rol te spelen. De overgrote meerderheid van de Zuid-Afrikaanse moslims kwam daar pas tegen het einde van de 19e eeuw en later, vanuit het huidige India en Pakistan.

Maar ook in de 'Nederlandse tijd', 1652-1795, kwamen er een groot aantal Moslims in het gebied. Zij kwamen er als slaven of gevangenen. Voor een klein deel waren zij afkomstig uit het toenmalige gebied van de Verenigde Oostindische Compagnie, het latere Nederlands-Indië. Meer kwamen er van de slavenmarkten in Oost-Afrika en Madagascar. Bij aankomst waren velen van deze slaven geen moslim. Zij werden het in hun 'nieuwe land', omdat de blanken er geen belang bij hadden de slaven te bekeren.

'During the period presently under discussion, Muslim virtually formed the backbone of the Cape Town slave community. During this period Islam, as a suppressed religion, functioned in secrecy. In the later years of the Dutch East India Company's rule, the strict measures against Islam were relaxed.' (173) Islam was de godsdienst van de onderdrukte mensen en werd zo ook de klacht en expressie van de laagste klasse. Op diezelfde manier zien we momenteel de

Islam ook functioneren in Noord-Amerika en in de sloppenwijken van de grote steden van het Nabij Oosten

Als een moment uit de reeds lange geschiedenis van Nederland en de Islam is deze periode het zeker waard om ook in herinnering gehouden te worden!-Karel Steenbrink

Islam als een Bevrijdingsreligie

Farid Esack, *Qur'an, Liberation & Pluralism: An Islamic Perspective of Interreligious Solidarity against Oppression*, Oxford: One World, 1997, 287 blz. ISBN 1-85168-121-3 UK £ 14.99

Farid Esack, *On Being a Muslim. Finding a Religious Path in the World Today*, Oxford: One World, 1999, 212 blz. ISBN 1-85168-146-9 UK £ 10.99

Farid Esack is geboren, eind jaren '50, als lid van een driedubbele minderheid: kleurling in een Zuid-Afrika van raciale apartheid; dan een moslim, lid van een kleine groep nog nauwelijks 1% in een zeer verdeeld land; en dan nog opgegroeid in de armoede van een één-oudergezin, waarvan de moeder in wasserijen werkte. Via een islamitische organisatie kwam hij rond zijn 15e in Karachi, waar hij een zeer klassieke islamitische opleiding kreeg. Hij moest er veel van buiten leren en daardoor ontwikkelde hij zich tot een fabelachtig spreker, die moeiteloos pakkende citaten uit de Koran en boeiende verhalen uit *hadith* en andere tradities kan produceren. In Pakistan maakte hij ook kennis met Broeder Norman Way, directeur van een Technische School. Dit bracht hem tot de eerste contacten met christenen. Farid werd uitgenodigd om leraar (islamitische) godsdienst te worden op die school. De ervaringen aldaar brachten hem er toe om een theologie te ontwerpen, die ook ruimte zou bieden aan de

niet-moslim (*On Being*.. 5).

Na een tijdlang weer terug te zijn geweest in Zuid-Afrika, kreeg hij de kans om in Birmingham en in Frankfurt te gaan studeren. Naast religieuze verdraagzaamheid had hij zich in de jaren '80 ook aangeleerd, dat je religieuze strijdbaar moet zijn: niet tegen de andere religies, maar juist samen met andere gelovigen tegen maatschappelijk onrecht, in die tijd dus vooral het apartheidsbewind.

Qur'an, Liberation & Pluralism is voor een deel zijn academisch proefschrift. Maar het evengoed een sterk autobiografisch verhaal. Esack verdedigt dit door te stellen, dat alle bevrijdingstheorie en praxis bijeen moeten houden. Op blz. 14 komen we in een rijtje dan ook al namen tegen als Clodovis en Leonardo Boff, Hassan Hanafi, Paul Knitter, Abdullah al-Na'im en Fatima Mernissi.

Esack maakt het zich niet al te gemakkelijk. Hij bespreekt wel een aantal kernwoorden uit de Koran, waar iedereen iets goeds over kan zeggen. Maar hij besteed ook een lang hoofdstuk (179-206) aan die moeilijke teksten uit de koran, waar de gelovigen aangespoord worden 'de Joden en de Christenen niet als medestanders te nemen' (Koran 5:51; ook 3:28; 3:118; 4:89). In de strijd tegen de apartheid ging Esack's vereniging, *Call of Islam* de straat op samen met Beyers Naudé en Allen Boesak's christenen. Ahmed Deedat, de onlangs overleden liefhebber van grote publieke debatten met Christenen, verweet hem dat hij hierin verkeerd ging. Vooral ook omdat de protest-demonstraties tevens ook grote straatdansen waren, mannen en vrouwen dooreen. Blz. 218-219 zijn nog vol van ingehouden woede tegenover Deedat, die zich nooit echt tegen de apartheid heeft verzet. Voor Esack is er dan ook een nieuwe definitie voor gelovig en ongelooft, (*Redefining Comrades and Opponents*) en de scheidslijnen lopen bij hem dan

ook heel anders. In feite kiest Esack voor de oplossing van Na'im die de 'apartheidsverzen' uit de Koran ziet als ontstaan in een zeer specifieke politieke situatie, namelijk van conflict tussen Mohammed en de Joden van Medina. De banden van solidariteit zijn niet statisch in de Koran. Het verbod van de Koran om een partnerschap aan te gaan met ongelovigen is gericht tegen een 'collaboratie met de onrechtvaardige ander en niet tegen de uitgebuite en gemarginaliseerde ander' (184).

On Being a Muslim is een verzameling korte toespraken en overwegingen, uitgesproken over een lange periode, maar in dezelfde stijl: veel concrete biografische details, maar steeds verbonden met de kernwaarden uit de Koran.

Farid Esack is momenteel hoofd van de gender-commissie van de Zuid-Afrikaanse Republiek, die gelijkheid van man en vrouw (zoals ook die van hetero- en homoseksueel) in de grondwet heeft vastgelegd. Met deze boeken heeft hij de moslims van Zuid-Afrika op de kaart gezet van een sterke progressieve groep die overigens ook last heeft van zeer energieke en zelfs absurd agressieve conservatieve moslims. Nog genoeg werk te doen dus!-Karel Steenbrink

Boos over Polygamie en Gemakkelijke Echtscheiding

Dr. Zeenat Shaukat Ali, *The Empowerment of Women in Islam. With Special Reference to Marriage and Divorce*, Mumbai: Vakils, Feffer and Simons [1998], 462 blz., US \$ 20,00

Zeenat Ali promoveerde in 1984 aan de universiteit in Islamic Studies, maar kon moeilijk een baan vinden. In het huidige India hebben de progressieve moslims weinig bloeiende instellingen en zijn het vooral de conservatieve die nog grote scholen hebben. Hoe moet een vrouw daar dus gaan werken, vooral als zij heftig protesteert tegen de voor mannen zo gemakkelijke echtscheidingswet van

islamitisch India, die het vrouwen zo lastig maakt? Uiteindelijk kreeg zij een baan bij de Jezuïeten-universiteit van Bombay, het Xavier's College. Daar ontwikkelt zij haar gedachten van religieuze tolerantie en vooral van rechten voor de (islamitische) vrouw. Zij wil wel strikt binnen islamitisch gedachtengoed blijven. Koran 2:228 'en vrouwen hebben recht op hetzelfde als hen, in overeenstemming met het billijke' is haar motto in het begin van het boek. Zij vertaalt het vers dan wel anders dan het soms gebeurt en laat de voor- en nazinnen weg. De andere bladzijden zijn een fel betoog om deze stelling te bewijzen. Als Fatima Mernissi geeft zij ook veel historische beschouwingen (dat het vroeger wel wat beter was, tenminste in de tijd van de profeet), maar zij geeft ook veel internationale moderne vergelijkingen, ook vaak uit de sjitische wereld, omdat die in Bombay en omstreken krachtig zijn.

Als belangrijkste wapen tegen polygamie en tegen pesterijen van een man die er wel een bij nemen, maar dan de eerste vrouw verwaarlozen en toch niet kwijt willen (om prestige-redenen bijvoorbeeld) stelt zij een huwelijks-contract voor, waarin de vrouw automatisch gelijke rechten zou krijgen, als de man de verkeerde kant uitgaat. Het hele boek staat vol met concrete gevallen, vooral uit de wereld van het moderne India en daarom is het ook zo'n welkome aanvulling naast werken als die van Mernissi en Rifat Hassan.- Karel Steenbrink

Gids voor geestelijke verzorging van joden, moslims, boeddhisten, hindoes en sikhs

De 'commissie voor andere godsdiensten' van de katholieke bisschoppenconferentie van Engeland en Wales gaf een gids uit voor geestelijke verzorging van aanhangers van niet-christelijke godsdiensten. Besteladres: 6a Cresswell Park, London SE3 9RD (Tel.081-3181-094 Fax.081-3189470)

De Slavernij voorbij?

"Op den 1 sten Julij 1863 sijt gij vrij!". Met deze woorden werd de afschaffing van de slavernij officieel aangekondigd aan de slaven in de Nederlandse koloniën Suriname en de Nederlandse Antillen. Met de officiële afschaffing van de slavernij in de Nederlandse koloniën is het hoofdstuk 'slavernij' voor Nederland en de voormalige koloniën niet afgesloten. De slavernij van toen heeft zijn sporen achtergelaten in de huidige Nederlandse samenleving. Ook nu worden in Nederland mensen door anderen misbruikt, worden vrouwen verkocht en verhandeld voor de prostitutie, zijn er vormen van arbeid waarin de vrije wil ver te zoeken is, waarin mensen als eigendom worden gezien en worden uitgebuit. Bovendien is het feit dat in Nederland Surinamers, Antillianen, Indonesiërs en andere bevolkingsgroepen wonen een direct gevolg van het koloniaal verleden van dit kleine koninkrijk. Wil Nederland een solide basis creëren voor een multiculturele vorm van samenleven, dan zal die pijn van het verleden erkenning moeten krijgen en zullen hedendaagse vormen van slavernij nauwkeuriger onder de loep genomen moeten worden. In de kerken heeft het thema slavernij nauwelijks aandacht gekregen. Het Missionair Centrum en Cura Migratorum wilden de kerken helpen dit onderwerp in hun omgeving ter sprake te brengen. Daartoe hebben zij het *werkboek De schemerzone van de slavernij* samengesteld. Het werkboek bestaat uit drie katernen ingeleid door een bijdrage van de bekende essayist Ruben Gowricharn. In deze drie katernen worden 'hedendaagse' vormen van slavernij belicht: vrouwenhandel, illegalen en arbeid (m.n. Marokkaanse en Turkse werknemers) en de doorwerking van het koloniaal verleden. Elk katern bestaat uit een blok informatie gevolgd door enkele pagina's praktische werksuggesties, handige adressen en een literatuurlijst. Dit werkboek is geschre-

ven voor kerkelijke werkgroepen en werkers. Het werkboek kost f 10,-. U kunt het bestellen bij: Cura Migratorum, Luybenstraat 17, 5211 BR Den Bosch, tel. 073-6145159, fax 073-6131175.

Nederlandse vertaling 'Halsnoer van de duif'

In het vorige nummer van 'Begrip' (nr. 1 jrg. 25 1999) besprak Broos Verdonk de Spaanse vertaling van het boek 'Halsnoer van de duif'. Oud redactie-lid Jan Slomp wees de redactie er op dat er sinds 1977 een Nederlandse vertaling van dit werk bestaat van de hand van de Arabisten Remke Kruk en J.J. Witkam. Deze Nederlandse vertaling verscheen als deel 6 in De Oosterse Bibliotheek van Meulenhoff in Amsterdam onder de titel 'De Ring van de duif'.

De islam van de Tariqa's

Mystiek, het andere gezicht van de islam, Marjo Buitelaar en Johan ter Haar (red.), pp 134, uitg. Coutinho, Bussum 1999.

De MOI (Vereniging voor studie in het Midden Oosten) presenteerde kort geleden een nieuwe bundel wetenschappelijke studies rond het thema mystiek. Het is een boek geworden met interessante studies rond een vorm van islam die wijd verspreid is en grote rol speelt in het leven van veel individuele moslims: de mystieke volkswisdom en de moslimbroedersschappen. Deze bewegingen zijn zeer gevarieerd en regionaal bepaald. Juist daarom is het verheugend om over deze vormen van islam een aantal wetenschappelijke studies te lezen. Onder de titel: mystiek, het andere gezicht van de islam geven Buitelaar en ter Haar het woord aan Barbara Flemming over de geschiedenis van moslimbroedersschappen in Anatolië. Van Gelder, de Bruyn en van Oostrum bespreken Arabische en Perzische poëzie en samâ'-muziek. De lezer vindt een inhoudelijke beschrijving van de Mahmmadiyya beweging in Indonesië en enkele beschouwingen over

de relatie tussen mystieke concepten en de politieke theorie van Ayatolla Khomeini. Fenneke Reijsoo heeft de Gnawa rituelen van Marokkaanse vrouwen gevolgd en bekeken vanuit het sociaal-economische perspectief: dit netwerk stelt vrouwen in staat om binnen de bestaande structuren vitale levensruimte te creëren.

In een interessante analyse van Bernd Ratke komt de vraag aan de orde hoe mystieke sjeiks claimen de verschijning van de profeet Mohammed ontmoet te hebben. Ratke legt het verschil uit tussen dhât en ruh, namelijk (de verschijning van) het lichaam en de geest. Omdat de dhât van de profeet rein is en volkomen, is deze niet zoals bij andere mensen aan ontbinding onderhevig. Middels het gedachtegoed van de Tariqa Mohammadiyya dat wijd verbreid is op het Afrikaanse continent konden, Ahmad Tijjani, Ahmad b. Idris en andere invloedrijke sjeiks hun gezag funderen op een persoonlijke roeping door de profeet. De Soedanese Mahdi Muhammed Ahmad ging hierin het verst. Hij claimde door de profeet zelf aangesteld te zijn als de (ook in de islamitische traditie langverwachte) Mahdi.-C. van't Leven

Marokkaanse mannen gezien

Albert Bakker. Marokkaanse mannen gezien. Levensverhalen. Dabar-Luyten, Heeswijk 1998, 224 pg, ISBN 90 64 16 344 8.

Gevraagd naar zijn geloof zegt Mohammed: "Moslim is niet Salaat en Ramadan. Veel mensen roepen: 'ik heb een baard, ik heb een djellaba, ik loop naar de moskee', maar dat is het niet, het gaat om het hart..." Pastor Albert Bakker heeft deze en andere woorden van de wijkbewoners uit zijn buurt, het Oude Noorden in Rotterdam, beluisterd en opgetekend. Zo biedt hij de lezer zes, uit het leven gegrepen portretten aan. Wandelend door de wijk realiseert de pastor zich kort na zijn benoeming,

dat de taak die hij zich voorgenomen heeft geen gemakkelijke is: een brug te slaan tussen wijkbewoners en Marokkaanse migranten. Tot hij een heel concreet verzoek kreeg van Marokkaanse zijde: of hij wilde helpen planken te vertimmeren tot schoolbanken..... Dit zou het begin worden van een jarenlang contact. Het is een wijze van ontmoeten die bij de mensen hoort: 'dialogo op ooghoogte' - zien en gezien worden, noemt Pastor Bakker het. In zijn boek heeft hij zes levensverhalen van Marokkaanse migranten verzameld. Het zijn mannen die Bakker op zijn weg ontmoet heeft, allen eerste generatie buitenlandse arbeiders, de mannen die hun land en familie achterlieten om werk te zoeken in Europa. Zij zullen, zo schrijft Bakker, snel ingehaald worden door hun kinderen die hier opgegroeid zijn en het Nederlands goed beheersen. Maar deze eerste generatie draagt een heel eigen verhaal met zich mee. Migratie is een avontuur, alles achterlaten om een onzekere toekomst tegemoet te gaan. En migratie heeft meestal ook een aanleiding in eigen kring: kansloosheid, verlies van ouders, of de wens om verder te studeren... Deze mannen zijn een moeilijke weg gegaan: van straatverkoper in Algerije tot islamslager in Rotterdam, in plaats van carrière aan de koranschool, vreemdeling en illegaal in Europa, opgejaagd door de strijd om de broodnodige vergunningen... Het zijn verhalen van mannen die durven en hard gewerkt hebben in de Europese industrie: "ik was slachter en slachtte kalveren, iedere minuut twee, 120 per uur, 1500 per dag. Iedere dag, van 5 uur 's morgens tot 4 uur 's middags stond ik in het bloed... Afkeuring en in de WAO dan ben je 34 jaar, dan heb je toch niks meer? Ik voelde me nerveus maar wat doe je?" Bakker registreert zes verhalen. Hun familie, het vertrek, het pension, het werk, hun hoop, hun dromen, hun teleurstelling. Zo kwam Ibrahim naar Europa in de hoop verder te

kunnen leren, maar werk en gezin lieten dat niet toe. Nu ziet hij erop toe dat zijn kinderen de kansen die hen geboden zijn wel benutten. De levensverhalen vormen een belangrijk document. Het verhaal van de eerste generatie moet niet met hen verloren gaan. De auteur beseft dat en zijn werk bevestigt dat.

In een tweede deel geeft Albert Bakker achtergrondinformatie over land en afkomst van zijn respondenten. Ook trekt hij enkele conclusies en dit blijkt een moeilijke opgave. De algemene lijnen blijven vaag en tijdgebonden. Zij ontberen de concrete frisheid en openheid van de interviews. Alle respondenten kennen de frustratie van minachting en racisme, zij kampen met vragen rond gezinshereniging, rol van de vrouw en de opvoeding van de kinderen. Larcen zegt: "Moeilijk is dat kinderen veranderen. Ze krijgen een ander karakter dan wij ouderen. De mensen van mijn generatie hebben 10, 20, 30 jaar gewerkt, dat was anders. Nu staat alles voor hun neus en ze denken er heel anders over, ik kan ze niet volgen. Zelf praat ik niet veel met ze. Ze weten wel dat ik een beetje streng ben". Bakker stelt in zijn beschouwingen dat het jammer is dat de zorg waarmee deze vaders op hun manier hun kinderen bejegenen, zo weinig gezien en gerespecteerd wordt. De auteur is teleurgesteld dat hij relatief weinig te horen krijgt over de ervaringen van de vrouwen die deze werkers van het eerste uur gevolgd hebben. Als pastor schroomt hij niet om zijn respondenten vragen te stellen over hun geloofsbeleving. Dit levert een interessant beeld van de eenvoudige geloofsbeleving en trouwe gebedspraktijk onder oudere migranten in Nederlandse steden.-C.van't Leven

Adam Redivivus

K. Steenbrink, *Adam Redivivus*, Muslim elaborations of the Adam saga with special reference to the Indonesian literary tradition. Zoetermeer, Meinema

1998. Fl.42,50.

Onder deze, ietwat imposante titel, geeft de voor Begrip-lezers bekende auteur, een heel leesbaar, maar tevens gedegen studie van de wijze waarop Indonesische moslims met de figuur van Adam zijn omgegaan. Na eerst te hebben laten zien hoe deze schepping Gods in de Koran en de Hadith beschreven is, gaat hij de ontwikkeling ervan na in Indonesië, dat toch de talrijkste en zelfstandigste moslem gemeenschap ter wereld is. In eeuwenlange commentaren van schriftgeleerden, mystici en verhalenvertellers zien we Adam steeds sterker naar voren komen als, enerzijds een profet onder de andere, en anderzijds als de persoon in wie de mensheid als zodanig belichaamd is. Hij draagt trekken van de andere profeten, maar ook van de bijbelse Job, en van Jezus, in wie christenen de Nieuwe Adam zien. Het boek toont hoe de hedendaagse Yogyakarta intellectuelen worstelen met kwesties als schepping en evolutie, en geeft dan een lang citaat van de dichter Danarto, waarin Adam verschijnt als voertuig van Gods wijsheid, zoals die zich in de menselijke geschiedenis voltrekt. Dat leidt de lezer tot vragen over het wezen van godsdienst en van interreligieuze ontmoeting. Gaat het religies om verlossing uit deze wereld of om verzoening erbinnen? Is Gods openbaring te vertalen naar andere talen en levenssituaties? Liggen de religieuze verschillen niet allereerst binnen elke godsdienst, zodat gelovigen vaak meer geestverwanten in andere religies vinden dan in eigen kring? En wat betekent al dit voor een weg naar erkenning van elkaars godsdienstigheid op persoonlijk niveau? Dit boek laat ons op haast elke bladzijde aanvoelen waar de weg van de mensheid moet liggen naar een begrip van elkaar als we openstaan voor de moeizame tocht die aartsvader Adam, met vallen en opstaan, is gegaan in de eeuwenlange historie van zijn nageslacht. (Wiel Eggen)

Alle rivieren monden uit in dezelfde zee

Binnen de serie Interreligiöse Horizonte is een Festschrift uitgekomen over het werk van Paul Schwarzenau, godsdienstwetenschapper in Dortmund. Schwarzenau is bekend door zijn vele publicaties over symboliek en de dialoog. Het Festschrift is een prachtige verzameling geworden met een keur aan artikelen van de Europese collegae over de dialoog, interreligieuze communicatie en didactiek. Een greep uit enkele artikelen: *Mythe en ruimte* van Hubertus Halbfas; *Aan Europa een ziel geven* van Beyza Bilgin (Ankara); *Christendom en uniciteit* van John Hick; *Kritiek op het Weltethos-project van Hans Küng* door Paul Schwarzenau en vele andere interessante bijdragen.

H.Grewel & R.Kirste (Hrsg.), *Alle Wasser fließen ins meer...Die grenzüberschreitende Kraft der Religionen.* (Interreligiöse Horizonte Bnd.4) Böhlau Köln 1998. 210p. Het boek kan met korting worden gekocht door overmaking van fl. 31(=inclusief verzendkosten) op rek.no. 54.60.77.110 t.n.v.M. van den Boom te Bithoven onder vermelding van "Alle Wasser". Het boek wordt u dan per post toegezonden.

De dialogische kracht van de mystieke ervaring

Jaarlijks wordt door de Interreligiöse Arbeitsstelle te Iserlohn binnen de serie *Religionen im Gespräch* een studie uitgegeven over recente ontwikkelingen en initiatieven op het terrein van de dialoog en interreligieuze educatie. Het is niet alleen qua omvang een gewichtig werk geworden (665 pagina's), maar ook als naslagwerk. De lezer komt er een groot aantal artikelen tegen van bekende auteurs over de dialoog binnen verschillende religies: John Hick en Paul Knitter (christendom), Bekir Alboga (islam), Jonathan Magonet (jodendom) en zeer vele anderen uit Europa en daarbuiten. Het zwaartepunt van dit

jaarboek is gericht op de mystieke ervaring als uitgangspunt voor interreligieuze communicatie. Een enkele greep uit de vele artikelen op dit terrein: *Die mystische Essenz des Koran* (Elsayad Elshahed), *Der Falter und die Kerze* (Annemarie Schimmel), *Brelwi Prophetenlob und Mystik in Nordindien und in den Niederlanden* (Jan Slomp). Daarnaast komt men in de rubrieken *Documenten en Berichten* een schat aan informatie tegen.

R.Kirste, P.Schwarzenau, U.Tworuschka, *Die dialogische Kraft des Mystischen. (Religionen im Gespräch Bnd.5)* Zimmerman Verlag Balve 1998. 665p. Het boek kan met korting worden gekocht door overmaking van fl. 37,50 (=inclusief verzendkosten) op rek.no. 54.60.77.110 t.n.v. M. van den Boom te Bilthoven onder vermelding van "Religionen im Gespräch 5". Het boek wordt u dan per post toegezonden.

De Europese interreligieuze vrouwenzomeruniversiteit organiseert een congres met als titel 'STROOMOPWAARTS'. Thema: Vrouwen, religies en levenskracht, Islam, Jodendom, Boeddhisme, Hindoeïsme, Christendom en Confucianisme. Het congres zal plaatsvinden van 8 tot 13 augustus 1999 op Kerk en Wereld te Driebergen (NL). Doelstellingen: kennis nemen van de verschillende religies/stromingen onder een bepaald thema; enkele aspecten uit die religies beleven en met elkaar ervaren; mét elkaar, niet over elkaar in dialoog gaan; de thematiek toespitsen op ervaringen en verhalen van vrouwen.

Vanuit steeds verschillende religies worden teksten van vrouwen centraal gesteld, waarna aansluitend workshops georganiseerd worden. 's Avonds is er gelegenheid tot napraten in groepjes. Het streven is ongeveer 100 vrouwen bijeen te brengen en de groepen zo gemengd mogelijk te formeren.

Voertaal: engels met mogelijkheid tot vertaling. **Prijs:** nog onbekend. **Informatie:** Kerk en Wereld, Martina Heinrichs Postbus 19, 3970 AA Driebergen (NL), Tel: 0031 343512241, Fax: 0031 3435-17503, Email: informatie@kerkenwereld.nl

Het Leidse Institute for the Study of Religions (LISOR) organiseert op 27 en 28 april 2000 een internationale conferentie over "Religieuze Polemieken in Context", met bijdragen vanuit o.a. Judaïca, de islamologie, geschiedenis van kerken en religies, bijbelwetenschappen en filosofie. Binnen de interreligieuze dialoog wordt veel gesproken over wederzijdse tolerantie. Toch moeten we constateren dat de polemieken in onze tijd bloeit als nooit tevoren. Er is niets nieuws aan polemieken: een congres

over de geschiedenis van de interreligieuze disputen.

Sprekers: M.Dascal (Tel Aviv), Sj.van Koningsveld (Leiden), J.Israël (Londen), M.Smith (Philadelphia).

Voor meer informatie: LISOR Secretariat, Mrs. B. Arnaud, Theologische Faculteit, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, fax: +31 71 527 25 71 en email: arnaud@rullet.leidenuniv.nl

De stichting collectief arabische kunstenaars organiseert een serie debatten over "Arabische cultuur in Nederland".

Op donderdag 25 maart vond het tweede debat plaats over het thema "Punten van misverstand" zoals o.a. de vrouw, de godsdienst, het beeldenverbod. **Plaats:** PERDU, Kloverniersburgwal 86, Amsterdam (Informatie: 020 - 626 44 38; e-mail seak@dds.nl)

Cursus: islamitische filosofie

De Stichting Filosofie Oost-West verzorgt in 1999 drie collegedagen over de filosofische, religieuze en mystieke stromingen binnen de Islam.

Zaterdag 24 april: Islamitische filosofie en religie. Islamitische Filosofie in de Middeleeuwen: de Arabische Plato en Aristoteles (Mevrouw Dr. R. Smidt van Gelder - Fontaine);

Zaterdag 29 mei: Islamitische filosofie en religie. Het 'Oosten' in het 'Westen', Filosofische, theologische en mystieke stromingen in de hedendaagse soennitische Islam en hun verspreiding in Europa (Dr.G.A. Wiegens);

Zaterdag 09 oktober: Spiritualiteit en maatschappelijke betrokkenheid. Barmhartigheid weerspiegeld (Mevrouw S.M. Abdus Sattar).

Alle cursusdagen worden gehouden in: het Vergader- en Zalencentrum 'Vredenburg 19', Vredenburg 19 in Utrecht;

van 10.00 tot 16.30 uur; toegang f 50,- per dag aan de zalen te voldoen.

Voor inlichtingen over de activiteiten:

Hans Bosse telefoon 040 - 211 33 44

Jacob Boszhard telefoon 020 - 482 15 33. Folder en inschrijven bij het secretariaat van Filosofie Oost-West: Helleberg 4, 5508 BL Veldhoven.

Themadag: secularisatie en het inter-religieuze gesprek

Sprekers: prof.J.Tennekes en drs.M.A-jouaou. Maandag 26 april 1999 10.00 uur - 16.00 uur. De bijeenkomst is ingericht voor islam-voorlichters vanuit de kerken en zij die belangstelling hebben voor het thema. Dienstencentrum GKN Leusden, Burg. de Beaufortweg 18 (tel.033-4960329) Deelname: f 25,-

Het islamitische gevaar: mythe of werkelijkheid

De Rotterdamse Kunststichting organiseert op vrijdag 23 april en maandag 26 april in Zaal de Unie aan de Mauritsweg 34 een lezing- en debataavond met als thema 'Het islamitische gevaar: mythe of werkelijkheid? Bassam Tibi en Nasr Hamid Aboe Zaid gaan in op het islam-fundamentalisme. Tijdens de tweede bijeenkomst zal onder leiding van Peter van Ingen een panel bestaande uit Abdulwahid van Bommel, Mohammed Rabbae en Paul-Kleis Jager ingaan op de vraag of islamitische zuilvorming aanleiding voor of remedie is tegen vreemdelingenangst. Beide bijeenkomsten beginnen op 20.30 uur. De toegang is gratis. Reserveren 010-4333534

Marokkaanse vrouwen

In de Rode Hoed te Amsterdam vindt op 27 april en 11 mei een debat plaats over de eerste generatie Marokkaanse vrouwen in Nederland. Thema 27 april: over het bundelen van vrouwenkrachten. Thema 11 mei: over vrouwenbewegingen in Nederland, harmonieus emanciperen in een multiculturele samenleving. Aanvang beide bijeenkomsten: 20.00 uur. Toegang: f 15,- Kaarten telefonisch bestellen: 020-6385606

begrip

Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
Tel. 073-6145159 (tstnr.3)